

Ірина Преловська

СОФІЯ КИЇВСЬКА — ГОЛОВНИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ У 1920–1930-Х РР.

Софія Київська з самого початку свого існування була сакральним центром, який впродовж століть розбудовувався, змінювався, іноді занепадав, але головний храм Премудрості Божої залишався стояти разом з Непорушною Стіною. Практично всі споруди навколо головного храму, які поступово склали монастирський комплекс, були підпорядковані забезпеченню його існування та богослужбової діяльності. Майже тисячу років до початку ХХ століття це місце було виключно церковним осередком, де все було підпорядковане загальній меті.

Кінець ХІХ — початок ХХ століття ознаменувався для Софійського осередку процесами інтенсивної забудови простору як всередині монастирського подвір'я, так і навколо монастирської огорожі. Процеси секуляризації церковного майна за часів російської імператриці Катерини ІІ призвели не тільки до ліквідації Софійського монастиря, але й до появи навколо великого Софійського собору споруд і установ церковно-адміністративного, церковно-освітнього і навіть побутового призначення.

Падіння монархії в Росії призвело до руйнування традиційної політичної системи, проголошення незалежності окремих частин колишньої імперії («національних окраїн»), виникнення національно-визвольних рухів. Проекцією українського національно-визвольного руху в церковній сфері став рух за проголошення автокефалії Української православної церкви та загальну українізацію церковного життя. За період 1917–1921 рр., коли часто змінювалися політичні режими і Київ переходив від однієї ворогуючої сторони до іншої, автокефальний рух зміг розвинути завдяки

проголошеним гаслам про необхідність утворення Української національної православної церкви.

Очевидно, що кафедральний храм київських митрополитів не міг залишатись поза увагою діячів автокефального руху, що проголосили скликання Всеукраїнського православного церковного Собору з метою проголошення Української церкви і обрання в якості її предстоятеля митрополита-українця. Парадоксальним чином відбувся збіг обставин, коли найбільш прийнятні умови для проголошення УАПЦ впродовж 1919–1921 рр. утворювались за перебування в Києві радянського режиму. Саме радянське законодавство щодо церкви зробило можливим утворення українізованих парафій і отримання ними мандатів на використання православних храмів, які до того вважались незаперечною власністю Російської православної церкви.

Одним з найбільш конфліктогенних процесів у церковному середовищі стала справа націоналізації церковних споруд і майна органами радянської влади з подальшою передачею їх тим церковним об'єднанням, які погоджувались реєструватись на засадах нового радянського законодавства. Не оминули ці процеси і Софійського монастирського подвір'я, де розташовувались великий кафедральний Софійський собор з дзвіницею, Мала (Трапезна) церква, резиденція київських митрополитів — Митрополичий будинок, Київська духовна консисторія та інші установи і церковні помешкання. Зі встановленням радянської влади всі споруди на території колишнього Софійського монастиря було націоналізовано.

Київський виконком після видання наказу від 27 лютого 1919 р. про негайне надання з боку домових міських комітетів відомостей про кількість кімнат та мешканців усіх будинків і далі вимагав звітності у цій справі. Процес початкового періоду націоналізації відбувався весною–літом 1919 р. в Києві відповідно наказам нової влади про складання описів майна у монастирських приміщеннях¹. У травні 1919 р. РНК УСРР приймає декрет «Про передачу майна монастирських церковних та інших релігійних установ у відання Народного Комісаріату соціального забезпе-

¹ Див докладно: *Преловська І.* Джерелознавчий аналіз документальних матеріалів Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря за 1919 рік (на матеріалах ф. № 4215 ЦДАВО України /м. Київ/ та ф. № Р-1 ДАМК) // Український Археографічний Щорічник. Нова серія. На пошану Павла Степановича Соханя з нагоди 75-річчя. Український археографічний збірник — К., 2001. — Вип. 5/6. — С. 198–223.

чення»². В цей період на Софійському подвір'ї вперше з'являються виключно світські установи, які не мали ніякого стосунку до церковного життя.

У 1919 р. на території Софійського монастиря розмістився Київський археологічний інститут, який у 1922 р. був переданий для розміщення архівних установ у м. Києві і де з 1935 р. розміщувалося Центральне архівне управління, а нині розміщується Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Тут же, на території монастиря в приміщенні Митрополичого будинку, розмістився Всеукраїнський Історичний Музей Релігійного Культу на підставі постанови ВУКОПИС'у про організацію такого центру з метою збирання предметів релігійного культу, які мають історичне, художнє або побутове значення. Копії таких постанов було розіслано 8 липня 1919 р. до Андріївської церкви, Микільського військового на Печерську та Софійського собору за підписом завідувача секції релігійного культу³.

Інвентарний опис Софійського собору («Опись предметов религиозного культа, находящихся в Киево-Софийском Соборе») 24 червня 1919 р. склав вчений фахівець секції релігійного культу підвідділу ЛІРУ при Колегії соціального забезпечення Київського Губвиконкому УССР Н. Танашевич⁴. У цьому переліку є звичайні для церковного вжитку речі — царські двері, ікони, панікадило, кіоти, хрести, напрестольні Євангелія, престол тощо. Зазначені також дзеркало, годинник і крісло для митрополита. Важливо зазначити, що всі святині Софійського собору в цей час були наявні у храмі — у західній стороні головного вітваря знаходилася ікона Пресвятої Богородиці Лебечької в срібних позолочених ризах, прикрашена дорогоцінними каміннями та емаллю⁵.

² О передаче имущества монастырских, церковных и других религиозных установлений в ведение Народного Комиссариата Социального Обеспечения // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 год. — Ч. 2. — С. 654–655.

³ ЦДАВО. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 30. «Протоколи засідань Софіївської церковної ради м. Києва. 29 червня — 5 серпня 1919 р.». — Арк. 2.

⁴ Почасті цю інформацію було опубліковано: *Преловська І.* Організація першої парафії УАПЦ в Софії 1919 р. // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська» 22–23 листопада 2001 р. — К.: Вид. центр Національного заповідника «Софія Київська», 2003. — С. 174–182.

⁵ ЦДАВО. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 35. — Арк. 2.

В якості коментаря до опису внесено пояснення, що цю ікону було принесено з м. Любеча Чернігівської губернії митрополитом Гедеоном Святополк-Четвертинським, а також повідомлення, що про її чуда писав Димитрій Ростовський під 1689 роком. У цьому ж описі вказано, що за 3 стовпом південної сторони є Любечська ікона Спасителя, принесена тим же митрополитом Гедеоном.

У приділі в ім'я чуда Архістратиґа Михаїла (недіючий на момент складання описів) вказано місцезнаходження («под золоченою сенью») мощей Св. Макарія, в т. ч. правою рукою святого, перед Царськими дверима з 13 лампадами перед ними. З північної сторони головного вівтаря вказано в переліку 5 приділів⁶, де подано переліки часток мощей святих: апостолів, святих, преподобних, мучеників, мучениць, в т. ч. щелепа від святої глави Св. Володимира Великого, ліва рука Св. Варвари (розбита) та ліва рука невідомого святого. У приділі в ім'я Святого Князя Володимира були виявлені гробниця мармурова Великого Князя Ярослава, ікона Святого Князя Володимира в кіоті, якась іще гробниця мармурова і 6 великих дерев'яних решіток. У приділі в ім'я Іоанна Предтечі було виявлено дерев'яний ящик з частками святих мощей та дерев'яний ящик з освяченими антими́нсами. В описі окремо зазначено, що там знаходилися Антими́нси з престолів Софійського собору, 1 срібний ковчег з частками святих мощей, 1 срібний алавастр із святим миром, комод і стіл, на якому лежали речі для архіерейського богослужіння.

Наступною частиною опису є перелік приділів на західній північній та південній сторонах хорів Софійського собору. У приділі в ім'я Св. Апостола Андрія вказано на наявність великого Образу Чудотворної ікони Божої Матері «Куп'ятицької» в хресті, в металевому позолоченому окладі у великому дубовому іконостасі (до опису додано пояснення про те, що цю ікону принесли до Києва ченці в другій половині XVII ст. з с. Куп'ятичі Пінського повіту після захоплення повіту уніатами, а також вказано, що на стіні біля неї є малоросійські вірші про її чуда. Іще однією знаменитою чудотворною іконою Софійського собору, який знаходився у приділі в ім'я Св. Миколая «Мокрого» був Чудотворний Образ Св. Миколая «Мокрого» старого письма в срібному по-

⁶ ЦДАВО.— Ф. 3984.— Оп. 3.— Спр. 35.— Арк. 3зв.

золоченому окладі у великому дубовому кіоті та 17 лампад до нього⁷.

В процесі націоналізації у Малому Соборі в ім'я Різдва Христового у дворі Софійського собору також було проведено описові роботи. Всього в Малій Софії вказано 163 номерних та 1 літерний предмети⁸. В обох соборах — Великому і Малому знайдено 1001 предмет для опису (номерних та літерних). Перелік було перевірено секретарем Бедюхом та підписано вченим спеціалістом Н. Танашевичем. Після складання опису великий Софійський собор разом із дзвіницею було передано в користування зареєстрованій органами радянської влади в УСРР парафії УАПЦ.

Рішенням Київського Губвиконкому, зокрема постановою № 54 від 10 липня 1919 р. Софійський собор разом з майном було передано Всеукраїнській православної церковній раді⁹. При великому Софійському соборі було утворено першу українізовану православну парафію, яку було вирішено назвати «Старокиївською». Новоутвореній Старокиївській українській парафії було передано і дзвіницю. Члени цієї парафії прийняли від попереднього кліру ризницю (приймали: член Парафіяльної ради Старокиївської парафії Григорій Вокучевський, священник Михаїл Ольшевський, диякон Гаркавенко), соборну книгозбірню (приймали: член Старокиївської парафіяльної ради Ф. Корчинський, священник Марко Грушевський та Юхим Калішевський). Тоді ж ухвалили просити ПОЛІРУ передати ВПЦР бібліотеку Софійської бурси та бібліотеку колишнього Свято-Володимирського братства.

Влітку 1919 р. до Старокиївської парафії записався український художник-графік Георгій Нарбут, неодмінний секретар УАН академік Агатангел Кримський, Михаїл Мороз, Іван Приймак, Павло Ємець, Тодось Чехівський, Григорій Вовкушевський, Іван Тарасенко та інші. До ВПЦР від цієї парафії увійшли Г. Вовкушевський, протоіерей Василь Липківський, М. Мороз,

⁷ Про долю цієї ікони у ХХ столітті див. докладно: *Білокінь С.* Київська ікона Св. Миколи Мокрого на американському континенті // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь», присвячених 990-річчю першої літописної згадки про Софію Київську (1017–2007 рр.). Національний заповідник «Софія Київська», м. Київ, 25–26 жовтня 2007 р. — К., 2009. — С. 144–166.

⁸ ЦДАВО. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 35. — Арк. 8–9зв.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 1. — Спр. 5 «Листування Всеукраїнської православної Церковної Ради з світською владою». Машинопис, копія.

М. Пивоваров, отець П. Тарнавський, протоієрей Нестор Шараївський та ін.

На зібранні, яке відбулося 29 червня 1919 р. з приводу обрання делегатів від усіх парафіяльних представників міста Києва, мав місце конфлікт між представниками дореволюційного складу кліру собору Св. Софії і представниками українського духовенства і мирян, які були прихильниками автокефалії церкви в Україні. Протоієрей Софійського кафедрального собору Семен Трегубов і Михаїл Златоверховніков об'єднали навколо себе ту частину парафіян, яка не бажала «українізуватись». Протокол зборів підписали 54 особи, серед яких були Георгій і Натолій Нарбути, Вадим Модзалевський, А. Саль і члени ВПЦР¹⁰.

На початку липня 1919 р. частина кліриків зі старого причету собору на чолі з отцем Михаїлом Ольшевським приєдналася до «українців». 3 липня 1919 р. диякон собору Микола Богородицький, який 5 років працював у соборі Св. Софії, написав прохання залишитись і далі на цій посаді із зобов'язанням виконувати всі правила, що вимагаються Статутом ВСПП¹¹. У той же день інший диякон собору Павло Попов, росіянин, який 15 років працював у соборі, також попросив залишити його служити, «бо полюбив Україну, бажав би бути корисним для неї»¹².

Напередодні свята Апостолів Петра і Павла від Старокиївської української православної парафії при соборі Св. Софії 11 липня 1919 р. за № 1 було подано прохання до керуючого Київською єпархією єпископа Черкаського Назарія (Блінова) благословити відправу українською мовою, оскільки «Собор Св. Софії з Трапезною церквою і з усіма річами Богослужбового Культи» вже передано владою. Рада запропонувала перелік кліриків, які мали правити службу Богу на це свято: протоієрея Василя Липківського, отця Петра Тарнавського, отця Михаїла Ольшевського, отця Марка Грушевського, Степаненка та інших¹³.

Вперше українську службу в Св. Софії українське духівництво в кількості 7 осіб відправило 12 липня 1919 р. на день Св. Апостолів Петра і Павла¹⁴. До ВПЦР від цієї парафії увійшли Михаїл

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 30. — Арк. 1–1зв.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 30. — Арк. 4. Автограф.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 30. — Арк. 5. Автограф.

¹³ ЦДАВО. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 30. — Арк. 3.

¹⁴ Білокін С. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // Пам'ятки України. — 1997. — № 3. — С. 66.

Мороз, прот. Василь Липківський, прот. Нестор Шараївський, Григорій Вовкушевський, Микола Пивоваров та ін.

Через 10 років після цих подій, коли Михайла Мороза заарештували в процесі підготовки справи по процесу «Спілки визволення України» в Харкові, він свідчив, що «Після тих змін, що їх зробив Наркомюст та президія Губревкому було зареєстровано 4 парахвії при безпарафіяльних храмах м. Києва: Софіївському Соборі, Миколаївському Соборі, Андріївській Церкві і Іллінській Церкві. Це було в липні 1919 року. Після цього українцям було передано іще: Софіївський Собор з Теплою церквою і Андріївську церкву»¹⁵.

Українські служби Божі в Андріївській церкві розпочалися на Неділю Всіх Святих. Службу правили ті ж самі священники, які до того служили у Микільському соборі. Від цієї парафії до складу ВПЦР було обрано Василя Кийка, Іллю Панасенка, Івана Тарасенка та ін. 20 липня 1919 р. на зборах Старокиївської парафії при соборі Св. Софії було ухвалено через протистояння не залишати служити в храмі священників і дияконів з попереднього складу кліру: протоіереїв — Михаїла Златоверхникова, Олександра Браїловського, Семена Трегубова, Григорія Прозорова, В. Ожеговського, Н. Богородицького, протодиякона Михаїла Бистрова.

Натомість до складу української Старокиївської парафії було обрано ту частину кліриків, які погодились увійти до українізованої парафії: священники Михаїл Ольшевський, І. Тарнавський; диякони — Ф. Гаркавенко і Мізецький; пономар М. Баранов та нижчий склад причету і церковних службовців. Настоятелем Софійського собору був затверджений протоіерей Василь Липківський. До кліру увійшли також священники Марко Грушевський, Пилипенко і Завадський, диякони Олександр Дурдуківський, П. Попов і І. Недзельницький¹⁶.

Щодо діяльності української парафії на Софійському подвір'ї, то є інформація про те, що члени української парафії займались оздобленням храму «щоб він мав український вигляд» і просили професора Георгія Нарбута організувати прибирання храму

¹⁵ Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / Упорядники: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. — К., 2006. — № 1/2 (26/27). — Ч. 2. — С. 127.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 30. — Арк. 7–8. Протокол засідання парафіяльної ради при Соборі Св. Софії від 20 липня 1919 р.

квітками і рушниками, «щоб він мав український вигляд»¹⁷. Члени Старокиївської парафії прийняли від попереднього кліру ризницю, соборну книгозбірню і ухвалили просити Ліквідаційну комісію передати ВПЦР бібліотеку Софійської бурси та бібліотеку Софійського братства. Від попереднього старости Софійського собору Любанського було прийнято в борг 15 пудів свічок¹⁸.

Рада Старокиївської парафії листовно зверталась до ВУКОП-МИС'у 28 липня 1919 р. з проханням «вжити заходів, аби двох-голови орли на дзвіниці Софійського Собору, як невідповідаючі церковному життю парафіян Св. Софії були замінені іншими орнаментами»¹⁹. На іншому зібранні було ухвалено навіть «заборонити торгівлю в дзвіниці Собору крамареві, який продавав чорносотенні видання і вороже ставився до Ради»²⁰.

3 серпня 1919 р. на чергових зборах Старокиївської парафії при соборі Св. Софії розглядалося питання про затвердження постійного причету і було ухвалено обрати для служіння 4 священників і 3 дияконів. Настоятелем собору черговий раз був затверджений протоієрей Василь Липківський; штатними священниками: Тарнавський, Марко Грушевський і Михаїл Ольшевський; штатними дияконами: Олександр Дурдуківський, І. Недзельський і Степан Хрипко. Було обговорено, що утримання собору і оплата причету вимагає прибутків щомісячно на 40 тис. крб.²¹

В архіві виявлено записку з попереднім складом причету Софійського собору (напроти кожного прізвища дописано суму зарплатні в карбованцях, яку ті отримували): «настоятель — протоієрей Михаїл Златоверховников (1050); ключар — протоієрей Миколай Браїловський (950); протоієрей С. Трегубов (700); протоієрей Г. Прохоров (700); протоієрей М. Бистров (700); диякони — В. Ожеговський (500) і П. Попов (500); іподиякони — священник

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 30. — Арк. 9. Протокол засідання парафіяльної ради при Соборі Св. Софії від 21 липня 1919 р.

¹⁸ В наступному протоколі від 25 липня 1919 р. було ухвалено, щоб в суботу 26 липня 1919 р. о 4 1/2 год. прибув староста собору Любанський і М. Ольшевський з ключами від свічних ящиків і просити ПОЛПРУ, щоб прислав працівника для оформлення справи. З цього приводу було складено акт про передачу 26 липня 1919 р. в Софійському соборі від Любанського члену Ради М. Морозу 116 пачок свічок (14 пудів 20 фунтів) на суму 26100 крб., які були передані храму в борг від Київського свічкового заводу.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 30. — Арк. 16.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 30. — Арк. 17–17зв.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 30. — Арк. 24–24зв.

Михаїл Ольшевський (400), диякон Н. Богородицький (400); псаломщики — священик І. Тарнавський (300) і диякон І. Недзельницький (300); пономарі — диякон Ф. Гаркавенко (123) і диякон М. Баранов (123); клірошани (всі — по 150) — А. Лехницький, А. Белік, А. Сабатін і І. Зелік; сторожі (всі — по 650) — Г. Гиренко, Л. Самойлович, Г. Титенок; дзвонарі-двірники (всі — по 650) — О. Базилевський і А. Олійник»²².

Останнім заходом Старокиївської парафії, про які віднайдено відомості у протоколах церковної ради, була ухвала про те, що в суботу 9 серпня 1919 р. до 100-літньої річниці з дня народження Панька Куліша буде відправлено в Софійському соборі урочисту панахиду²³. Таким чином українська Старокиївська парафія при Софійському соборі вшановувала пам'ять тих, кого вважала українським діячем у літературі та мистецтві незважаючи на те, що більшість цих письменників за життя іноді не дуже лояльно ставилась до Православ'я. Таким чином іще на початку діяльності українізованих парафій дуже виразно позначилася перевага національної справи над суто церковними умовами.

Діяльність ВПЦР була призупинена у зв'язку з окупацією Києва денікінськими військами восени 1919 р., коли радянські війська і владні структури залиши місто. Тоді повернувся й обраний у травні 1918 року митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький), якого було вислано з Києва петлюрівською владою в грудні 1918 р.

Михаїл Мороз у протоколах допитів у Харківському ДОПР'і за 1929 рік повідомив слідчого про цю подію так: «В кінці серпня Київ захопили денікінці. Від українців в першу чергу були одібрані Софіївський Собор і Миколаївський Собор. Андріївська церква була одібрана пізніше. В день вступу Деникінців я почув, що [протоіерей Василь] Липківський виїхав з Києва. Очевидячки через те, що сподівався, що денікінці робитимуть йому утиски. Через два дні вишов з Києва і я, теж опасаючись денікінців»²⁴.

6 вересня 1919 р. за ст. стилем стало відомо, що митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький) має приїхати на храмове свято Софійського собору. Планувалося, що його зустрінуть хресною ходою на залізничному вокзалі і звідти підуть на

²² ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 30. — Арк. 20.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 30. — Арк. 24зв.

²⁴ Репресована УАПЦ... — К., 2006. — № 1/2 (26/27). — Ч. II. — С. 127.

богослужіння в Софійський собор²⁵. Але Антоній не приїхав вчасно і служив у Софійському соборі наступного дня. «Около Софійского собора масса народу. Автомобиль подкатил к западным дверям собора. Насилу пробрался Владыка в собор. Встреча, пение хора под управлением [Якова] Калишевского, чудный голос протодиакона Быстрова, масса духовенства, старейших протоиереев древней столицы — колыбели Руси святой [...] Чудную сказал Владыка проповедь по поводу праздника Рождества Пресвятой Богородицы и в заключение поздравил с престольным праздником всех в церкви молящихся и немного сказал об историческом значении Софийского собора»²⁶.

Після Божественної Літургії було відслужено молебень з хресною ходою на Софійській площі, де був великий здвиг народу і стояли війська. Після молебню, за повідомленням архієпископа Никона (Рклицького), Владика Антоній пішов вздовж військ і всіх кропив святою водою. Грала музика «Коль славен...», хор співав «Спаси, Господи, люди Твоя...». Після закінчення Владика Антоній дав приклястися до хреста спочатку єпископам, потім духовенству і Головнокомандувачу та генералам. Потім вся процесія рушила назад до Софійського собору. Після богослужіння митрополит Антоній був присутній на прийнятті з нагоди храмового свята у Митрополічному Будинку на Софійському подвір'ї, куди прибули представники організацій і установ м. Києва, які прийшли привітати його з поверненням із заслання. У великій залі було накрито стіл, де пригощали чаєм і закусками, але без вина. Увечері Владика Антоній повернувся в свої покої в Києво-Печерській лаврі.

З подачі керівництва Російської церкви в Україні розпочались репресії проти священників-автокефалістів, які брали активну участь у створенні українських парафій і відправляли богослужіння українською мовою. Усіх причетних до цього осіб було заборонено у священнослужінні і позбавлено сану. У грудні 1919 р. Київ знов захопили загони російської Червоної армії і ВПЦР відновила роботу, оскільки мала юридичний статус, наданий радянською владою. Їй було повернуто вищевказані храми і на клопотання Михайла Мороза надано такі церкви: Іллінську (на розі вул. Жи-

²⁵ *Архиепископ Никон [Рклицкий]. Антоний [Храповицкий] и его время 1863–1936.* — Кн. 2. — Нижний Новгород: Изд. Братства во имя св. кн. Александра Невского, 2004. — С. 675.

²⁶ *Архиепископ Никон [Рклицкий]. Антоний [Храповицкий] и его время...* — С. 678.

лянської та Безаківської, Петропавлівську (Поділ) та Троїцьку (Кирилівська лікарня).

Михайло Мороз у 1929 р. пригадував: «До Київа я повернувся, певно 14 грудня [1919 року], коли денікінці саме збиралися евакуюватися. Тут я почув, що не пізніш трьох день до Київа повертається і Радянська Влада. Зустрічався я з багатьома членами ВПЦР [...] Вони мені розповідали, як жили вони за денікінцями в Київі. Виявилось, що денікінці відібрали від них геть усі церкви. Але з благословення митрополита Антонія [Храповицького], була утворена українська парахвія при маленькій Макарівській хрестовій церкві на підставі староцерковного статуту. Правило в ній духівництво, що його призначив Митрополит Антоній на слов'янській мові з українською вимовою. Церква ця аж ніяк не вмщала всіх віруючих українців. Все те духівництво, що відправляло в українських церквах за часів Радянської Влади — було заборонено у відправі Служби Божої і над ним заряджено церковний суд. Проте ж, в зв'язку зі зміною політичної ситуації Єпархіальний Совет з власної ініціативи запропонував українцям взяти «Теплу Сохвію», як більше церковне приміщення. Цю справу тоді переводила парахвіяльна Рада Макаріївської церкви, головою якої був Иринарх Черкаський»²⁷.

Виявилось, що Мала Софія знову була передана українцям представниками радянської влади, які повернулись до Києва і настоятелем у цьому храмі був о. Олександр Ходзицький. У двадцятих числах грудня 1919 р. відбулися збори членів бувшої ВПЦР, що ухвалили поновити діяльність Ради, а також подбати про заборонених священнодіячів, вжити заходів, щоб заборона була з них знята і їм було дозволено відправляти Божі служби. З цією метою представники ВПЦР відвідали Київську Єпархіальну Раду і правлячого єпископа Назарія (Блінова), який врешті-решт тимчасово дозволив відправляти Божі Служби забороненому українському духівництву у Теплій Софії.

Голова парафіяльної ради, Иринарх Черкаський сказав, що він не допустить до відправи забороненого духівництва. Коли протоієрей Нестор Шараївський намагався почати правити богослужіння, то його Черкаський з настоятелем Олександром Ходзицьким не впустили у вівтар, причому сказав отцю Ходзицькому, що їх тут поставив Митрополит Антоній (Храповицький) і він не повинен

²⁷ Репресована УАПЦ... — К., 2006. — № 1/2 (26/27). — Ч. II. — С. 127.

допускати заборонених священиків до богослужіння. Але на вимогу голови ВПЦР Михайла Мороза Ходзицький залишив храм і більше там не з'являвся. Старокиївська українська православна парафія була зареєстрована в Київському губревкомі 5 січня 1920 р. під № 72²⁸.

Різдвяні свята 1920 р. правили в Теплій Софії протоієрей Нестор Шараївський та священик Тарнавський з дияконом Олександром Дурдуківським. Громадянство побажало, потім, щоб у наступну за Різдвом неділю в Теплій Софії відправив отець Юрій Жевченко. Іринарх Черкаський сказав, що він проти того, щоб отець Юрій правив. Це стало приводом до того, що Черкаський відійшов від праці в парафіяльній раді, що також було і моментом ліквідування української церковної парафії, що утворилася була за часів денікінщини в Києві. Керівництво парафіяльними справами перейшло до парафіяльної ради Софійського собору та ВПЦР у першій половині січня 1920 р.

На Шевченківські свята 1920 р. у Теплій Софії було відслужено молебень, в якому взяв участь протоієрей Василь Липківський, який тільки видужав після тифу. Сам Липківський пізніше згадував, що 26 лютого 1920 р. на Шевченківське свято (за старим стилем) на запрошення ВПЦР прибув у Малу Софію єпископ Василь (Богдашевський), який був присутній на літургії і взяв участь у Шевченківській панахиді. Це був єдиний випадок, коли тихонівський єпископ служив з автокефальним духовенством²⁹. Було розпочато клопотання ВПЦР про повернення раніше наданих храмів перед ПОЛРУ. Цим відділом керував у той час уніатський священик Верховський. Він погодився повернути ВПЦР Миколаївський Собор, Андріївську, Іллінську та Петропавлівську церкви.

Великий Софійський собор ВПЦР тоді не змогла повернути, оскільки там правив єпископ Назарій (Блінов), який залишився після втечі митрополита Антонія (Храповицького). Після клопотань М. Мороза перед Київським губревкомом на початку квітня 1920 р. перед святом Благовіщення губревком повернув українській громаді великий Софійський собор, а слов'янській парафії

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 56 «Листування Старокиївської парафіяльної церковної ради про перереєстрацію парафій і передачу їй губернською церковною радою митрополитського саду при Софіївському соборі 1920 р». — Арк. 8.

²⁹ *Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви...* — С. 22.

запропонував користуватись Теплою Софією. Ключі від великого Софійського собору представникам української парафії передав ключар собору Браїловський.

Іншу версію подій подав митрополит УАПЦ Василь Липківський, який писав, що Старокиївська парафія від радянської влади мала мандат на великий Софійський собор іще з грудня 1919 р., але не хотіла входити в конфлікт з Назарієм (Бліновим) і продовжувала користуватись Малою Софією. У великому соборі служив старий склад причету. Напередодні Великодніх свят віруючі почали вимагати переходу у великий собор з огляду на велику кількість відвідувачів. Представники Старокиївської парафіяльної ради звернулись до причету великого собору, показали їм мандат, але їм було сказано звертатись до єпископа Назарія. Коли ж на Вербній неділі представники ВПЦР відвідали Владику Назарія з проханням, щоб старослов'янський причет перейшов служити до Малої Софії і звільнив великий собор, то Назарій обурився, став кричати на них і погрожувати заборонами³⁰. У страсний понеділок 5 квітня 1920 р. було викликано до представників влади єпископа Назарія (Блінова) і голову ВПЦР Михайла Мороза і запропоновано дійти згоди у справі використання обох соборів. Але Назарій вперто твердив, що великий Софійський собор це його кафедра і він ні в яке порозуміння з ВПЦР входити не буде. Тоді Михайлу Морозу було запропоновано негайно взяти у використання великий Софійський собор.

Перед всенічною службою у середу 7 квітня 1920 р. на свято Благовіщення, перед початком української відправи у великому Софійському соборі представники ВПЦР знову пішли до Назарія за благословенством, але він їх прогнав. Відправа все ж відбулась, і богослужіння тривало у подальші дні. М. Мороз 7 квітня 1920 р. від Старокиївської української парафії звертався до підвідділу ПОЛПРУ Київського губревкому з проханням: «З огляду на те, що у великому Софійському соборі, який з 6 квітня перейшов у фактичне користування нашої парахвії, зараз відбувається щодня по 2 обідні і тому витрачається побільшена кількість церковного вина. Рада прохає підвідділ дати дозвіл на купівлю у Київському Єпархіальному Свічковому Заводі за готівку 6 пляшок церковного вина»³¹.

³⁰ Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної... — С. 23.

³¹ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 56. — Арк. 6.

На другий день після Великодня після служби представники Старокиївської парафії разом з народним хором пішли вітати єпископів з святом і прохати, щоб заради свята вони відклали свій гнів на українців³². Єпископи Василій (Богдашевський) і Дмитрій (Вербицький) приймали їх радісно, христосувались. Навіть єпископ Черкаський Назарій, який спочатку не хотів розмовляти, поступово розговорився і сказав, що зовсім би помирився з українцями, якби вони повернули йому великий Софійський собор, а самі пішли б у Малий собор. Було досягнуто домовленості про те, що може вони й знову поміняються, але для цього необхідно скликати загальні збори парафії. Назарій, який діяв з намови причету Софійського собору, сказав, що прибуде на ці загальні збори³³.

У квітні 1920 р. РНК УСРР прийняв декрет «Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, міських і поміщицьких земель»³⁴. Храми та церковне начиння переходили у відання до місцевих рад та могли передаватися релігійним товариствам у користування. Була створена Комісія з ліквідації майна церковних, монастирських та інших релігійних установ (ПОЛІР), що впроваджувала у життя декрет про передачу церковного майна у відання Народного комісаріату соціального забезпечення. До складу цієї комісії увійшли представники від комісаріатів соціального забезпечення, землеробства, внутрішніх справ, охорони здоров'я, юстиції, фінансів та освіти.

Наприкінці квітня 1920 р. почали ширитися чутки, що до Києва наближається польсько-петлюрівське військо. В зв'язку з цими подіями, єпископат та Київська Єпархіальна Рада визнали за доцільне заборонити священнодіячам всіх українських парафій м. Києва відправу Божої Служби «за насильственне отняття храмів у веруючих при содействии Советской Власти». В Наказі Київської Єпархіальної Ради від 20 квітня/3 травня 1920 р. на ім'я протоієрея Нестора Шараївського говорилося, що Єпархіальна Рада за розпорядженням Керуючого єпархією єпископа Черкаського Назарія (Блінова), від 17/30 квітня 1920 р., йому заборонено священослужіння за те, що він брав участь у богослужінні

³² *Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної... — С. 24.*

³³ Там само. — С. 24.

³⁴ Про націоналізацію всіх бувших скарбових, удільних, монастирських, міських і поміщицьких земель // Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і Уповноваженого РСФРР. — 1920. — № 6. — С. 135–141.

у Великому Софійському Соборі, який було відібрано у тихонівської парафії «за допомогою радянської влади»³⁵.

Незабаром після цього до Києва увійшло польсько-петлюрівське військо. Сам С. Петлюра затримався, але серед парафіян поширювались чутки, що комітет зустрічі включає в своїй програмі молебень у Софійському соборі. Парафіяльна рада собору звернулася до ВПЦР, яка на засіданні 11 травня 1920 р. ухвалила, що Українська Церква з власної ініціативи участі в зустрічі не бере³⁶.

Через заборону в священнослужінні українського причету Софійського великого собору 22 квітня/5 травня 1920 р. було скликано Великі Збори ВПЦР, на яких було проголошено автокефалію Української церкви. На пленарному засіданні ВПЦР від 5 травня 1920 р., оцінюючи акцію єпископату щодо заборони в священнослужінні українських священників, М. Мороз у своїй доповіді зазначав, що ВПЦР дуже хоче бути у згоді з єпископатом, але ж він «нехтує всі наші права». Тому прихильники автокефалії повинні твердо й рішуче йти до тієї мети, яку ставить собі український церковний рух. Ця мета — автокефальність Української Церкви. Одноголосно було прийнято рішення про проголошення Православної Церкви в Україні «автокефальною і Соборноправною» і не входити в стосунки з представниками єпископату. Під час засідання священник О. Яструбецький висловився за те, щоб ВПЦР не поглиблювала конфлікту з єпископатом, а також засудив з морального боку той факт, що храми були захоплені за допомогою радянської влади. Інші промовці підтримали дії голови ВПЦР Михайла Мороза і визначили акт заборони як «акт старорежимних царських урядовців»³⁷.

До парафіяльної ради Софійського собору приходив представник свити С. Петлюри, який повідомив, що за церемоніалом зустрічі у день приїзду і іменин Петлюри 23 травня 1920 р. треба відслужити в Софійському соборі молебень, причому парафіяльна Рада повинна подбати як про організацію відправи, так і про те, щоб при вході в ограду С. Петлюрі був поданий хліб-сіль. Піклування про порядок у храмі під час відправи, а також біля храму і коло огради взяла на себе урядова організація. Відправити молебна і виконати передбачені церемоніалом дії у храмі парафіяльна рада

³⁵ Текст однієї із заборон, зокрема протоієрея Нестора Шараївського, опубліковано: Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. — Т. I. ... — С. 57.

³⁶ Репресована УАПЦ... — К., 2006. — № 1/2 (26/27). — Ч. II. — С. 127.

³⁷ Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. — Т. I... — С. 58–63.

поклала на настоятеля великого Софійського собору протоієрея Василя Липківського, а передати С. Петлюрі хліб-сіль у дзвіниці було доручено М. Морозу як голові парафіяльної ради.

Молебінь у день приїзду С. Петлюри до Києва відбувся на свято Апостола Симона Зилота 23 травня 1920 р. На вході в Софійську дзвіницю М. Мороз передав йому хліб-сіль, сказав кілька слів про те, що Софійська парафіяльна рада вітає його і прохає прийняти хліб-сіль. Він мовчки взяв хліб з рушника та передав його своєму охоронцеві. Потім він пішов до Софійського собору, де було відправлено молебна. Протоієрей Василь Липківський говорив промову, в якій скаржився на те, що Російська церква не визнає Української церкви, забороняє відправляти Божі Служби, і що українська влада не чинитиме опору розвиткові церковно-визвольного руху, як цього бажає віруюча людність. Під час церемонії дзвонили у церковні дзвони³⁸.

У червні 1920 р. Старокиївська українська парафія встигла звернутися до Земельного відділу Міського самоврядування з повідомленням про те, що 5 червня 1920 р. Київська губерніальна церковна рада наказом № 2501 перебирає на себе догляд над митрополичим садом у садибі Софійського собору³⁹. У листі ради Старокиївської української парафії до Управління майном Митрополичого будинку від 7 червня 1920 р. під № 2 повідомлялося про те, що від 5 червня 1920 р. митрополичий сад переданий у розпорядження і під догляд Старокиївської парафії «з метою улаштування в ньому дитячого садку і взагалі використання його для церковно-громадських потреб»⁴⁰. У середині червня 1920 р. польсько-петлюрівська влада залишила Київ.

З поверненням радянської влади, М. Мороз подав до Президії Київського губревкому від імені ВПЦР доповідну записку, в якій були подані інформації про події в житті українських парафій м. Києва. На прохання М. Мороза українським парафіям знову було видано мандати на використання отриманих раніше від радянської влади київських храмів. Оскільки Старокиївська парафія вже була зареєстрована Київським губревкомом 5 січня 1920 р., то в своєму поданні від 3 липня 1920 р. за № 27 М. Мороз просив перереєструвати Старокиївську українську парафію згідно

³⁸ Репресована УАПЦ... — К., 2006. — № 1/2 (26/27). — Ч. II. — С. 127.

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 56. — Арк. 10.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 56. — Арк. 9.

з законом, приклавши до прохання статут парафії, реєстр її членів і вказавши, що канцелярія знаходиться при соборі Св. Софії⁴¹.

Незважаючи на ці бурхливі події у Києві, протоіереєм Василем Липківським було закінчено переклад з грецької повного чину Літургії Св. Іоанна Золотоустого і в червні 1920 р. рішенням ВПЦР її було надруковано українською мовою⁴². Саме по цьому виданню у великому Софійському соборі правилась Служба Божа в подальші роки кліриками УАПЦ. Крім цього перекладалися й інші служби (святкові, Великодня), які передруковувалися на машинці і розсилалися по інших українізованих парафіях.

З 1920 р. радянська влада остаточно закріпилася у Києві, відновили діяльність радянські урядові структури, які у свій час надавали дозволи Старокиївській парафії на використання Софійського собору і поступово життя увійшло у певні рамки. Це був період, коли УАПЦ отримала максимальну кількість київських храмів в оренду згідно списків зареєстрованих «двадцятки». Сприяння влади в цей час ґрунтувалося на тому, що загальнополітичні умови поки що не давали розвинути репресіям, а з другого боку, декларована політика «коренізації», тобто сприяння місцевому населенню і підтримка його мови на противагу «царській тюрмі народів», давала можливість діячам автокефального руху використовувати це, навіть за умови зростання протистояння з традиційними церковними установами і структурами.

Незважаючи на відносно невеликий історичний проміжок часу, який відділяє нас від тих подій, досі достеменно невідомий повний перелік настоятелів та кліриків великого і малого Софійських соборів у 1919–1934 рр. У своєму джерелознавчому дослідженні історик Сергій Білокінь подає перелік настоятелів Софійського собору: протоіерей, потім митрополит УАПЦ Василь Липківський; 1924–1926 рр. — протоіерей УАПЦ Микола Хомичевський; після 1927 р. — Леонід Карпов, архієпископ Костянтин Малюшкевич; лютий–червень 1932 р. — Микита Кохно; 1932–1933 рр. — архієпископ УПЦ Юрій Міхновський; 1933–1934 рр. — протоіерей Федот Шпаченко; 1934 р. — Савва Мандрика⁴³.

⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 56. — Арк. 8.

⁴² Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної... — С. 26.

⁴³ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження... — С. 254–255.

У документах Старокиївської парафії згадуються й інші особи на цій посаді. У 1919–1921 рр. настоятелем Софійського собору був Василь Липківський. Можна висловити припущення, що після обрання його на митрополита УАПЦ у жовтні 1921 р. він перестав виконувати ці обов'язки. У 1920 р. він був настоятелем собору, що підтверджується переліком з 5 заяв священників УАПЦ, які бажали служити як протоіереї Софійського собору.

15 червня 1920 р. до соборного кліру забажали прилучитись о. Теофан Веселовський, о. Кирило Стеценко, [о. Никанор] Ковальський, Бутовський та о. Костянтин Кмита⁴⁴. Напередодні, 14 червня 1920 р. з позначкою «Негайно!» було подано на розгляд Старокиївської ради подання до голови парафіяльної ради з повідомленням М. Мороза про те, що диякон Софійського собору Олександр Дурдуківський просить негайно звільнити його від посади диякона. Це прохання мав підписати настоятель собору протоіереї Василь Липківський⁴⁵.

У архівній справі, де містяться протоколи засідань Софійської церковної ради УАПЦ у м. Києві за 1921–1922 рр., у тексті протоколу засідання Старокиївської української православної парафії при соборі Св. Софії від 28 лютого 1922 р. як настоятель собору згадується отець Юрій Красицький⁴⁶, якого було переобрано на завідувача соборної ризниці⁴⁷. Натомість настоятелем Софійського собору з 1 березня 1922 р. було обрано регента народного хору Софійського собору, члена ВПЦР, протоіерея Дмитра Ходзицького.

У кошторисі Києво-Софійського собору на листопад 1923 р. (кошторис складено по курсу 700 рублів = 1 золотий карбованець) подано перелік кліриків УАПЦ, які отримували платню згідно цьому кошторису: єпископ Петро Тарнавський, настоятель собо-

⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 56. — Арк. 2.

⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 56. — Арк. 4.

⁴⁶ Див про нього: *Преловська Г.* Юрій Красицький — дослідник сакрального мистецтва (20-ті роки ХХ століття) // Могилянські читання. Збірник наукових праць. Матеріали ХІІ Міжнародних Могилянських читань «Музейники ХХ — дослідники української сакральної культури», Києво-Печерський державний заповідник, м. Київ, 7–8 грудня 2007 р. — К., 2007. — Ч. 1. — С. 102–110; *Її ж.* Архівно-слідча справа прот. УАПЦ Юрія Красицького як джерело до вивчення Софійського осередку УАПЦ у 1920-х рр. // Лаврський альманах. — К, 2008. — № 22. — С. 93–102.

⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 108 «Протоколи засідань Софійської церковної ради [УАПЦ] в м. Києві за 16 вересня 1921 — 20 березня 1922 рр.». — Арк. 9–9зв.

ру — 17 крб., отець Юрій Красицький — 14 крб., отець Леонід Карпов — 14 крб., архідиякон отець Є. Пивоварчук — 10 крб., диякон отець Микола Чехівський — 9 крб., диригент отець Юрій Стравицький — 10 крб., титар і ризничий собору Павло Ємець — 9 крб. 50 коп. + 4 крб., скарбник — 5 крб., утримання соборного хору — 80 крб., загальне утримання собору — 20 крб. (освітлення — 7 крб., ремонт майна і ризниці — 4 крб., вугілля, олива, вино та ін. — 6 крб., на утримання міської ради — 3 крб.)⁴⁸.

Таким чином можна твердити, що у жовтні–листопаді 1923 р. обов'язки настоятеля собору виконував єпископ УАПЦ Петро Тарнавський, який згодом став одним з очільників розкольніцького об'єднання у середовищі УАПЦ під назвою «Діяльно-Христова Церква». Поки що проблемним залишається повний список останніх настоятелів Софійського собору до самого його закриття у 1934 р.

Юрій Федорович Красицький (1891 або 1892 — після 1930 рр.) належав до тієї когорти діячів УАПЦ, які брали безпосередню участь в її розбудові, зокрема українізації церковного життя на практиці. Будучи протоієреєм великого Свято-Софійського собору, він не тільки завідував ризницею храму, але й намагався втілити в церковне життя ідею українізації Православної Церкви. Дослідження українських істориків, які вивчають основні події, які пов'язані з функціонуванням та дослідженнями сакральних пам'яток, та персоналіями 1920–1930-х рр., дозволяють на сьогодні окреслити загальну картину. Про обставини існування УАПЦ в Софійському соборі є свідчення у «Щоденнику» С. Єфремова⁴⁹.

В архівній справі «Алфавит парахвіян Софіївського собору» за 1924 рік⁵⁰ (це розірваний зшиток кількох блоків паперу, на яких записувалися номери квитків, за якими сплачували внески) є декілька, які привертають увагу. Це Липківська (невідомо чи це дружина, сестра чи донька митрополита УАПЦ Василя Липківського), Чеховська (це — або дружина або сестра В. Чехівського), Черняхівські Людмила Михайлівна і Вероніка Олександрівна

⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 43 «Акти ревізії Софіївської церковної ради комісією Всеукраїнської православної церковної ради. 26.06.1922 р. — 30.10.1923 р.» — Арк. 19–20.

⁴⁹ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. — К.: ЗАТ «Газета РАДА», 1997. — 848 с., іл. — (Серія «Мемуари»).

⁵⁰ ДАМК. — Ф. 3. — Оп. 3. — Спр. 71 «Алфавит парахвіян Софіївського собору. 1924 р.».

Черняхівська-Ганжа (донька Людмили і Олександра Старицьких-Черняхівських), науковець Данилевич Василь Юхимович із сестрою Людмилою, Грінченко Марія Миколаївна та ін.

Членом Старокиївської парафії УАПЦ, ризничим і протоієреєм Софійського собору в цей період був і Юрій Красицький. Серед архівно-слідчих справ діячів УАПЦ, які були репресовані у 1930-ті рр., в ЦДАГО України вдалося віднайти його слідчу справу. Ю. Красицького було заарештовано карними органами в процесі масових арештів 1929 р. у контексті розгортання кампанії арештів учасників «Спілки визволення України»⁵¹. Юрія Красицького, який уславився своїми художніми відправами у Софійському соборі, було ув'язнено 7 серпня 1929 р. і засуджено до концтабору терміном на 3 роки і за деякими свідченнями він загинув у Сибіру⁵². На момент арешту він проживав у Києві за адресою: вул. Трьохсвятительська, буд. 23, кв. 5. Під час обшуку в нього було вилучено золотий хрест з накладним розп'яттям на зворотній стороні якого була вибита корона, а також листи, які у віднайденій архівній справі відсутні. Анкета заарештованого Ю. Красицького чомусь відсутня в матеріалах слідчої справи. Можливо через те, що він тривалий час завідував ризницею Софійського собору, в якій зберігалась величезна кількість коштовностей та історичних раритетів, то й документацію, яка має відношення до цієї справи, було вилучено, а у виявленій справі зберігаються тільки ті документи, які мають відношення до справи 1929 р.

Ю. Красицький був у складі причету великого Софійського собору і одночасно завідувачем ризницею. З самого початку своєї діяльності Старокиївська парафія намагалася демонструвати, що Софійським храм — це центр Української Церкви. Члени Старокиївської парафії прийняли від попереднього кліру ризницю, соборну книгозбірню і ухвалили просити Ліквідаційну комісію (ПОЛПРУ) передати ВПЦР бібліотеку Софійської бурси та бібліотеку Софійського братства⁵³.

⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 61931 фп.

⁵² Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження / НАН України, Ін-т історії України. — К., 1999. — С. 254–255. Свідчення про загибель у Сибіру походить, очевидно, з переліку репресованих діячів УАПЦ, який вміщено в Мартирології Українських Церков... — Т. 1. — С. 965–966.

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 30 «Протоколи засідань Софійської церковної ради м. Києва» (29 червня — 5 серпня 1919 р.). — Арк. 9–10. Протоколи засідання парафіяльної ради при Соборі Св. Софії від 20 липня 1919 р.

14–30 жовтня 1921 р. в Києво-Софійському соборі відбувся Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. Як учасник цього Собору Красицький вперше згадується серед запрошених професорів, видатних працівників української культури, освіти та мистецтва⁵⁴. Про це писав у своїх спогадах протодиякон Василь Потієнко, який був головою ВПЦР у 1924–1926 роках⁵⁵. За словами Юрія Красицького, він приєднався до УАПЦ саме у 1921 р.

З самого початку перед новопосталим на Соборі 1921 р. єпископатом і кліром УАПЦ виникла проблема церковних облачень і головних уборів. На світлинах 1920-х рр. весь єпископат зображений у повному архієрейському облаченні з митрами, які, очевидно, були взяті з Софійського собору. Після створення описів майна обох храмів на Софійському монастирському подвір'ї, очевидно, що богослужбовий одяг та церковне начиння були передані представникам УАПЦ, які отримали мандати на використання Софійського собору.

У тексті доручення ВПЦР «настоятелю Всеукраїнського кафедрального собору Св. Софії» священику Юрію Красицькому від 14 грудня 1921 р. за № 5348 розглянути заяву гр. Олени Василівни Попової, в якій вона просить доручити їй працю по пошиттю та полагодженню церковних уборів. Згідно цьому дорученню священик Юрій Красицький повинен був подбати про умови праці та її оплату⁵⁶.

Очевидно, що Ю. Красицький і надалі виконував обов'язки по завідуванню ризницею. В архівній справі збереглися прохання надати комплекти єпископського одягу з Софійської ризниці для українізованих парафій УАПЦ на периферії або подяки за те, що на церковні свята отець Юрій надавав облачення для виконання богослужіння на місцях українським священикам⁵⁷.

Дослідження історії соборної діяльності Української автокефальної православної церкви формації 1921 р. і її наступниці під назвою «Українська Православна Церква» є актуальною проблемою, оскільки всі соборні і церковні зібрання УАПЦ впродовж

⁵⁴ Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. — К.: Дніпро, 1997. — С. 226.

⁵⁵ Протодиякон Василь Потієнко про I Всеукраїнський Православний Церковний Собор // Мартирологія Українських Церков.... — Т. I. — С. 106.

⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 1. — Спр. 108. — Арк. 8.

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 18–23зв. та ін.

1919–1934 рр. відбувалися в різні періоди у великому і малому Софійських соборах. У справі скликання та проведення Соборів та інших церковних зібрань з точки зору використання храмів є багато маловивчених подій, дослідження яких може бути здійснене тільки після опрацювання архівних документів і матеріалів, які відклалися під час проведення цих заходів.

Документи про діяльність цієї церкви, зокрема матеріали I і II Всеукраїнських православних церковних Соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр., що відбулися в соборі Святої Софії Київської, поки що в цілому малодосліджені. Публікація цих матеріалів повинна сприяти подальшим дослідженням науковців у справі з'ясування повноти інформацій та досліджень з церковної історії, зокрема вивчення питання щодо збереження або втрати архівних матеріалів.

28–29 січня 1930 р. було змінено саму назву УАПЦ на третьому по черзі Соборі УАПЦ, але який мав назву «Перший Надзвичайний Собор УАПЦ». УАПЦ відновила свою діяльність на четвертому Соборі цієї Церкви, але це був перший і останній Собор залишків цієї Церкви під назвою «Українська Православна Церква». Цей Собор тривав з 9 по 12 грудня 1930 р. і отримав вже зовсім дивну назву — «Екстренний»⁵⁸.

Матеріали й документи I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. вже були опубліковані Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України⁵⁹. Збірник було надруковано за сприяння видавничого відділу Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича у Львові в друкарні «Жовква» у 1999 р. У справі пошуку, наукового дослідження і публікації документальних

⁵⁸ Докладно про ці Собори УАПЦ-УПЦ у 1930 р. див.: *Преловська І.* Процес ліквідації Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) (1921–1930 рр.) — Української православної церкви (УПЦ) (1930–1937 рр.): спроба джерелознавчого аналізу // *Держава і церква в Україні за радянської доби: Збірник наукових статей за матеріалами II-ої Всеукраїнської наукової конференції*, м. Полтава, 18–19 жовтня 2007 р. — Полтава: АСМІ, 2008. — С. 111–120.

⁵⁹ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упорядники: Михайліченко Г., Пилявець Л., Преловська І. — Київ-Львів: «Жовква», 1999. — 560 с. Згодом було віднайдено і опубліковано соборні матеріали, які не увійшли до збірника: *Преловська І.* Нововиявлені архівні документи з історії I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року // *Студії з архівної справи та документознавства*. — К.: Вид. УДНДІАСД, 2004. — Т. 11. — С. 212–218.

джерел з історії церкви в Україні новітньої доби залишається поки що багато невирішених проблем.

У 2007 р. Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України було здійснено видання документів і матеріалів II Всеукраїнського Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., що є важливою подією у справі реконструкції подій другої половини 1920-х років, які пов'язані з кардинальними змінами в існуванні автокефальної церкви, змінами у державній політиці щодо церкви в Україні напередодні «Великого перелому» 1929 року⁶⁰.

Про перебіг подій у Софійському соборі під час I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. залишив свої спогади протодиякон УАПЦ Василь Потієнко. Він писав, що прибув до Києва на Собор 15 жовтня 1921 р. і разом з Й. Брусиллом пішли до Св. Софії.

Засідання Собору в цей день почалося о 10 год. 30 хв. «За столом президії в Св. Софії на солеї, перед центральними царськими вратами, сидять Мих[аїл] Наум[ович] Мороз, Голова ВПЦР, прот. Василь Липківський, прот. Нестор Шараївський, секретар ВПЦР Іван Васильович Тарасенко, член ВПЦР Григ[орій] Дмитр[ович] Вовкушівський, прот. Юрій Міхновський, прот. Сергій Пилипенко та інші»⁶¹. Василь Потієнко розповів про хід Собору, зокрема про те, що 16 жовтня в Софійському соборі служили ранішню і пізню літургії. На ранній співав народний хор під керуванням композитора Порфирія Демущього, який був одним з основоположників українських парафій у Києві, ініціатором і організатором всенароднього співу. Згодом керування Софійським народним хором перейшло до Дмитра Ходзицького, потім до Василя Зуба і після цього до Кирила Стеценка⁶².

Під час пресвітерської хіротонії протоієрея Василя Липківського, в ній брали участь 30 священників і 12 дияконів. У Святій Софії було висвячено отця Василя Липківського на Митрополита

⁶⁰ Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали. Серія «Джерела з історії Церкви в Україні», кн. 2 / Упорядники С. Білокінь, І. Преловська, І. Старовойтенко. — К.: Оранта, 2007. — 698 с.

⁶¹ На шляху до Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Спогади протодіякона Василя Потієнка // Мартирологія... — Т. I. — С. 102.

⁶² Там само. — С. 102.

Київського і всієї України під час Літургії 23 жовтня 1921 р. Собор не вмщав усіх, хто бажав бути присутнім на літургії, через це відгородили середину храму. На ранішній літургії делегати відговілися і причастилися. Предстоящим був протоієрей Нестор Шараївський. Архідиякон Сильвестр Перепелиця прикрашав службу. Співав Соборний хор під керівництвом Петра Гончарова і народний хор під керівництвом Дмитра Ходзицького.

На часах проведено за чином опитування хіротонізованого і вислухано його сповідь віри та урочисті обітници на служіння УАПЦ. Після Малого входу двоє з духовенства — протоієрей Юрій Міхновський і протоієрей Михаїл Малеча вивели протоієрея Василя Липківського. Обранець Собору став біля правого рогу престолу Св. Софії на коліна, йому на голову кладуть велику Євангелію в золотій кованій оправі, розкривають її і всі священники кладуть свої руки на Євангеліє, від священників до солеї — ланцюжки рук старших дияконів, далі — всіх делегатів Собору. І всі — на колінах, вклонивши голови. З вітваря чути голос протоієрея Нестора Шараївського: «Божественна благодать, що завжди немочі лікує і недостачі поповнює, висвячує через покладення рук наших почесного протоієрея Василя на архієпископа і Митрополита Київського і всієї України Української Автокефальної Православної Церкви. Помолімося ж за нього, щоб зійшла на нього благодать Всесвятого Духа». Духівництво співало «Господи, помилуй», обидва хори — те ж саме. Церква завмерла. Далі пролунало «Аксіос!»/ Співають духівництво, хори і вся Церква⁶³.

Оскільки в усіх попередніх ухвалах ВПЦР, постановках Собору Київщини 22–26 травня 1921 р. було винесено рішення про те, що всі священники і навіть кандидати на єпископську хіротонію у приватному житті підлягають загальнохристиянським моральним вимогам і не зобов'язані приймати чернечий постриг, то митрополита УАПЦ було висвячено без постригу і тому він у подальшому найменувався «Отець-Митрополит».

Після висвяти на солеї з'явився нововисвячений митрополит УАПЦ Василь Липківський і благословив присутніх дикірієм і трикірієм. В. Потієнко згадував, що всі підвелися з колін, у людей на очах були сльози. Після першого митрополичого благословіння митрополита під руки звели з кафедри і довели до вітваря. Після літургії був урочистий молебень з обходженням

⁶³ Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. — Т. I... — С. 117.

навколо храму Св. Софії. Подвір'я було повне народу, урочисто лунали дзвони Софійської дзвіниці⁶⁴.

Після Першого Всеукраїнського Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. до знищення цієї Церкви у 1937–1938 рр. було висвячено 34 єпископи. Під час самого Собору 1921 р. та відразу після його закінчення в храмі Святої Софії Київської відбулися такі хіротонії кандидатів, обраних голосуванням під час Собору: Василя Липківського (23 жовтня 1921 р.), Нестора Шараївського (25 жовтня 1921 р.), Івана Теодоровича (26 жовтня 1921 р.), Олександра Ярещенка (27 жовтня 1921 р.), Юрія Міхновського (28 жовтня 1921 р.), Степана Орлика-Волинського (23 жовтня 1921 р.), Івана Павловського (20 листопада 1921 р.), Григорія Стороженка (27 листопада 1921 р.), Михайла Малярєвського (18 грудня 1921 р.), Миколи Пивоварова (26 лютого 1922 р.), Костянтина Кротевича (26 березня 1922 р.) та ін.

Пізніше були висвячені єпископи УАПЦ Юхим Калішевський (1922 р.), Миколай Карабіневич (1923 р.), Антон Гриневич (1923 р.), Володимир Дахівник-Дахівський (1922 р.), Олександр Червінський (1925 р.), Юрій Тесленко (1925 р.), Петро Ромоданов (1923 р.), Марко Грушевський (1922 р.), Володимир Самборський (1923 р.), Володимир Бржосньовський (1921 р.), Петро Тарнавський (1922 р.), Микола Пивоварів (1922 р.) та інші. В соборі Святої Софії були висвячені священики і диякони УАПЦ, які перед тим проходили короткотермінові пастирські курси при соборі. Після висвяти вони отримали ставлені грамоти із зображенням храму Св. Софії.

ВПЦР, згідно з проголошеними нею принципами демократизації та соборноправності церковного життя, повинна була регулярно скликати збори Всеукраїнської спілки православних парафій (ВСПП): великі — тричі на рік (на Покрову, Різдво та Великдень); малі збори — за потреби.

Ситуація почала поступово погіршуватись після I Всеукраїнського Собору УАПЦ 1921 р., але за період до скликання II Всеукраїнського Собору репресивні заходи радянської влади в Україні ще не встигли розвинути до стадії фізичного знищення церковних діячів. Практично відбулось 4 Собори УАПЦ, причому вони чітко поділяються на 2 «канонічні» (1921 і 1927 рр.) і 2 «надзвичайні» у 1930 р.

⁶⁴ Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. — Т. I... — С. 118.

Згідно з «Канонами» УАПЦ⁶⁵, наступний після 1921 року Собор мав відбутися в 1926 р., але радянський уряд не дав дозволу на його проведення. Чергові збори ВПЦР було намічено на 30 травня 1926 р. в «м. Києві в помешканні Великого Софійського Собору (вул. Короленка, Ч. 24)», як про це було написано в проханні ВПЦР до НКВС УСРР⁶⁶. На цих зборах планувалося обговорення і затвердження Статуту УАПЦ. Але владою цей документ було зареєстровано аж 10 грудня 1926 року⁶⁷. Тільки після цього стала можливою подальша діяльність ВПЦР як легальної структури, яка стояла на чолі УАПЦ. Приміщення на Софійському подвір'ї були повернуті в користування керівництву УАПЦ, у великому Софійському соборі продовжились богослужіння.

11–13 травня 1927 р. відбулись Великі Микільські Збори ВПЦР, на яких обговорювалось питання стосунків з Урядом та «заспокоєння життя УАПЦ»⁶⁸. Було ухвалено, що «заслухавши доповідь Голови Президії ВПЦР єпископа Петра Ромоданова про працю Президії й життя УАПЦ..., Микільські Збори визнають, що Президія ВПЦР дотримувалась і переводила в життя ухвали Великих Покровських Зборів... і дбала, аби й всі керівники УАПЦ ставились лояльно до Уряду. Виконуючи свій обов'язок в цій справі, своєчасно і правдиво застерегла Американську й Канадійську УАПЦ від припущення у своїх часописах («Сіач», «Православний Благовісник») окремих статей і виразів, що не відповідають лінії відношення УАПЦ до Уряду» (Протокол Великих Микільських Зборів ВПЦР 11–13 травня 1927 р., ст. 55)⁶⁹.

Сам Собор, згідно зі складеною програмою, мав відбутися у Теплій Софії (Трапезна). Делегатів планувалося розмістити у приміщеннях, які повинні були надати київські парафії УАПЦ. Як делегатів

⁶⁵ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор... — С. 375–400.

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 1. — Спр. 22 «Заява Всеукраїнської Православної Церковної Ради до НКВС УСРР про дозвіл скликання зборів церковної ради». — Арк. 1–1зв.

⁶⁷ Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р... — С. 620–628; Репресована УАПЦ... — К., 2005. — № 1/2 (24/25). — Ч. 1. — С. 47–55.

⁶⁸ *Власовський І., проф.* Нарис історії Української... — Т. IV. — Ч. 1. — С. 176.

⁶⁹ Цит. за вид.: *Власовський І., проф.* Нарис історії Української... — Т. IV. — Ч. 1. — С. 176–177. Опубл.: Протокол Великих Микільських Зборів Всеукраїнської Православної Церковної Ради 11–13 травня 1927 р. — Мюнхен-Нюрнберг: Вид. Крайової Церковної Ради УАПЦ в Західній Німеччині, 1954. — 64 с.

планувалося запросити Президію ВПЦР, науковців, учасників І-го Всеукраїнського Собору УАПЦ 1921 р., представників УАПЦ за кордоном (за кошти УАПЦ разом з клопотанням про візу) та представників інших православних Церков в Україні. Особливо пропозицією було внесене запрошення колишніх членів Президії ВПЦР як почесних гостей. Було запропоновано, щоб під час Собору провести служби «Слово Хрестне» і «Визволення», автором яких був Володимир Чехівський⁷⁰. Ухвалили гостей розмістити на хорах у Теплій Софії, а науковців — поблизу столу Президії на першому поверсі великого храму.

У примітці до «Регламенту» також є деякі свідчення того, що суттєві зміни сталися не тільки у відносинах з владою, але й у погляді на розуміння православної релігійності. Наприклад, учасникам Собору у вечірні години пропонувалося давати в соборі Св. Софії «духовні розваги» (— *так!*), до яких віднесено, але потім викреслено, пункт щодо влаштування в храмі Св. Софії служби «Визволення» та «Слово Хресне», автором яких був Володимир Чехівський.

До того ж учасникам церковного (!) Собору пропонувалось «екскурсії ... по огляду святинь м. Києва...». На сьогодні невідомо, чи відбулися заплановані «екскурсії», але відвідини соборянами Києво-Печерської лаври навряд чи сприяла б молитовному піднесенню делегатів Собору, оскільки з 1926 р. тут функціонував «Всеукраїнський Музейний Городок». Колишні лаврські храми, перетворені в антирелігійний музейний осередок, на цей час були «прикрашені» транспарантами з безглуздими, образливими написами відповідного характеру і змісту.

5 серпня 1927 р. ВПЦР листовно зверталася до НКВС УСРР з проханням надати дозвіл скликати собор з 17 жовтня до 1 листопада 1927 р. у м. Києві в Софійському соборі. В день відкриття II Собору Президія ВПЦР іще раз повідомила Київський Адмінвідділ листом за № 2462 від 17 жовтня 1927 р. про те, що Собор розпочнеться о 17 годині 17 жовтня 1927 р. у храмі Св. Софії⁷¹.

II Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ розпочався 17 жовтня 1927 р. після Божественної Літургії в храмі Св. Софії Київської та урочистого молебну. Перше засідання почалося о 17 год. 35 хвилин дня. На Собор, за попередніми

⁷⁰ Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор... — С. 102.

⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 4. — Спр. 167. — Арк. 112.

підрахунками, повинно було з'явитися від 250 до 300 делегатів, але в перший день було тільки 160. За столом для Президії Собору в храмі сиділи митрополит УАПЦ Василь Липківський, його заступник архієпископ Нестор Шараївський і весь склад Президії ВПЦР на чолі з Головою Президії єпископом Петром Ромодановим. Представництво Державного уряду на Соборі репрезентували «товариші М. Іванов та І. К. Мамас»⁷².

Засідання 21 жовтня 1927 р. почалося об 11 годині ранку. Головував Володимир Чехівський. Коли до великого Софійського собору увійшов митрополит Василь Липківський і зайняв місце на лавах, що стояли в храмі, серед членів Собору, Чехівський попросив його зайняти своє місце в Президії.

На це Липківський відповів: «Поки я був Митрополитом, то входив в Президію, а зараз я вже не вважаю себе членом Президії Собору»⁷³. І тільки на прохання всіх членів Собору він перейшов до Президії. Увечері того ж дня, 21 жовтня 1927 р. на початку засідання було зачитано доповідь митрополита Василя Липківського про минуле життя УАПЦ, в якій він подав звіт за 6-літнє служіння, причому зазначив, що буде «говорити про рідну церкву не словами суворого дослідника, не присудом неблаганного судді, а почуттям вдячного сина до своєї любої матері, від якої одержали ми життя духовне, від якої вдруге народилися...»⁷⁴.

Наприкінці він сказав: «Я щиро дякую милосердного Господа за те, що перш ніж зняти з мене тягар цього життя він зняв з мене тягар служіння УАПЦеркві в сані митрополита... Залишаючи служіння Митрополита..., я в одному почуваю неспокій совісти: Я коли нічого доброго сам не зробив, то й нікому не став на перешкоді до праці... дякую Бога, за 6 літ я не наклав заборони ні на одного священика і закінчуючи своє служіння можу лише сказати, як один Св. Отець при своїй кончині: слава Богу за все. А тих, кого я чим образив..., перед Вашим Святим Собором щиро прохаю мене вибачити...»⁷⁵. Після цього почувлися голоси з місць: «Бог простить». Собор заспівав «Іс пола еті деспота».

Шостий день засідань Собору, субота 22 жовтня 1927 р., розпочався позачерговим повідомленням Володимира Чехівського про заяву уряду щодо недопустимості будь-яких спроб залишити

⁷² Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор... — С. 136.

⁷³ Там само. — С. 234.

⁷⁴ Там само. — С. 276.

⁷⁵ Там само. — С. 285.

митрополита Василя Липківського на митрополичому служінні. Він зазначив, що в титулі мусить залишитися лише одна назва — «митрополит» і тому треба скасувати титул архієпископа і залишити за Василем Липківським титул митрополита, а титул архієпископа відкинути. Собор значною більшістю ухвалив цю пропозицію⁷⁶.

Далі голова Собору Володимир Чехівський зробив заяву про те, що Президія Собору й ВПЦР ухвалила приступити до розв'язання тих питань, які потрібно Собору перевести при найбільшій кількості членів, а саме — до виборів нового митрополита УАПЦ і Президії ВПЦР. У той же самий день на засіданні, яке розпочалося десь о 13 годині дня, почалися дебати щодо процедури переобрання нового митрополита УАПЦ⁷⁷. Було визначено, що за обраного визнається той, що одержав не менше 2/3 голосів присутніх членів Собору. Василь Липківський був відсутній на цьому засіданні й тому Собор уповноважив єпископа Гайсинського Миколу Борецького, священника Ілька Маняка та брата Івана Галету запросити на Собор о. Митрополита Василя Липківського.

У неділю 23 жовтня засідань Собору не було. Можна висловити припущення, що в цей день соборних занять не було і відбулась тільки Божественна Літургія у великому Софійському соборі, а також дано концерт у храмі у виконанні хору Софійського собору під орудою диригента Петра Гончарова. Напевно, велися якість переговорів щодо обрання майбутнього митрополита. Про це свідчать наслідки голосування на засіданні від 24 жовтня 1927 р. у понеділок. Відразу після початку засідання, на якому були присутні 208 делегатів, відбулося нове голосування. Єпископ Гайсинський Микола Борецький одержав 188 записок (всього було 212 записок)⁷⁸.

Голова Собору Володимир Чехівський запропонував по прийняттю порядку запросити єпископа Гайсинського Миколу Борецького. Коли йому оголосили наслідки голосування, то настала зворушлива сцена — він заплакав і, плачучи, схилився на аналой. В. Чехівський звернувся до нього так: «Всечесний Отче Микола! Собор поставив Вашу кандидатуру; із загального числа 212 душ — 183 голосів виявили свою волю й бажання бачити Вас на катедру Митрополита Всієї України. Чи даєте Ви згоду працювати на катедрі Митрополита всієї України [?]»⁷⁹.

⁷⁶ Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор... — С. 293

⁷⁷ Там само. — С. 297.

⁷⁸ Там само. — С. 314.

⁷⁹ Там само. — С. 315.

Микола Борецький, який був схилений на аналой і плакав, потім підвівся, підійшов до столу Президії Собору, налив у склянку води і, випивши її, заспокоївшись, тихо почав говорити: «Святий Соборе. Не трудно померти за діло Христове. Хто любить Христа, хто вірує в Нього, у кого легені диряві, кому загрожує туберкульоз, хто весь, життям попереднім ізбитий, скромний, тому не страшно вийти на Голгофу. І коли Церкві потрібна жертва я готовий віддати себе на расп'яття. Беріть і розпинайте. Але, мої любі, на перешкоді стоїть ще одна... причина. Як може той, що стоїть перед Вами, репрезентувати перед цілим світом УАПЦ? Де він візьме ту силу... щоб достойно стояти на своєму місці? Я відкидаю і здоров'я і страждання і все життєве, бо моє життя... вже кінчається. Але хто буде пасти Церкву? Хто дасть ту живу воду, що підсилює життя? Я знаю, що я не кандидат і з моїм обранням катедра Митрополита залишиться вільною, як вона і зараз є. Хтось буде виконувати це велике служіння, а на кафедрі буде тінь Митрополита. Я нічого не маю, тому нічого і не можу дати. Ви ставите питання в категоричний спосіб, тому я мушу йти на жертву, коли ця жертва спасе і заспокоїть Церкву, коли треба, для спасіння Церкви расп'яти, — распинайте, аби була спасена Церква. Хай буде воля Бога, воля Церкви, воля любого мені Українського народу»⁸⁰. Собор виголосив йому «Аксіос».

Митрополит Миколай Борецький висловив велику подяку Св. Собору, на чолі з Президією, вкупі з найпочеснішим отцем Василієм «за ту честь, що зробили мені недостойному синові Церкви. Трудно мені говорити. Все це так несподівано. Я навіть не знаю, що буде далі. За 6 років свого Єпископатства. Я ще не звикся з несподіваністю. Ще так недавно я хотів одійти і в непомітності знайти собі задоволення і душевне заспокоєння. Тепер сказати, як буде далі я не можу. Один Бог знає. Сердечно дякую за честь, що зробив мені Собор»⁸¹. Всі дзвони на дзвіниці Св. Софії Київської сповістили вірних УАПЦ про обрання нового митрополита.

Після цього Миколай Борецький зайняв місце поруч з Василієм Липківським у президії Собору. Далі голова Собору В. Чехівський на прохання новообраного митрополита запропонував обрати двох заступників. Після дебатів і голосування було відхилено кандидатуру Нестора Шараївського на обрання заступником

⁸⁰ Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор... — С. 315.

⁸¹ Там само. — С. 316.

митрополита. Костянтин Малюшкевич погодився бути першим заступником митрополита, а Йосип Оксіюк — другим.

Цей випадок так вразив одного з делегатів Собору мирянина І. Волківського, що він написав голові Президії Собору В. Чехівському записку такого змісту: «Коли на Вашу думку доцільно, то прошу зачитати Соборові моє внесення такого змісту: аналой, на якому найпочеснішим митрополитом Миколаєм було пролито так багато чесних і чистих сліз під час [...] обрання, [бажано б, щоб] цей аналой було визнано Другим Всеукраїнським Собором історичним аналоєм і виносити під час читання Св. Євангелії в час Служб Божих в Святій Софії»⁸².

А от в останній день, 29 жовтня, розгорілася довга дискусія про становище жінки в православної Церкві, коли навіть було поставлено на голосування пропозицію дозволити жінці входити до олтаря для священнослужіння. Наприкінці цього дня митрополит УАПЦ Миколай Борецький звернувся до соборян зі словом: «Закінчилась праця II Всеукраїнського Православного Церковного Собору нашої УАПЦ. Закінчилась праця Собору історичного... Якщо Перший Собор закликав до відродження наш побожний нарід, так другий Собор вишукав нові можливості, нові шляхи до продовжування життя. Але Другий Всеукраїнський Собор залишився в пам'яті церковній не тільки, подіями й актами, а буде нам дорогий силою життя, яка виявилась серед віруючих людей... І ви, дорогі брати й сестри, що роз'їдетесь по домах, вертайтесь і несіть святе благословенство від Св. Софії, гробу великомученика Макара, Св. Варвари й всіх святих града Київа. Вертайтесь і закликайте всю Церкву Українську до нового творчого побожно-го життя. Підносять і закликайте всіх синів України в союз з нашою рідньою українською Церквою і Христос милосердний через Пресвятого Духа допоможе нам ще вище підвестись на очах всього світу й обдарує всіх нас багатою щедрістю й милістю»⁸³.

Після промови соборяни заспівали всім провідним учасникам Собору, потім всім членам Собору і всієї Української церкви «Довгії літа». Наприкінці засідання Собор заспівав «Молитву за Україну». Робота Собору закінчилася о 14 год. 40 хв. молитвою «Достойно Єсть». Таким чином, можна твердити, що на сьогодні віднайдемо і опубліковано більшу частину оригінальних матеріалів, які

⁸² ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 4. — Спр. 167. — Арк. 269. Автограф.

⁸³ Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор... — С. 473.

пов'язані з соборною діяльністю УАПЦ формації 1921 р. на чолі з митрополитом Василем Липківським.

Починаючи з 1919 р. і до ліквідації 17 січня 1934 р. у великому Софійському соборі здійснювала богослужбову діяльність Старокиївська парафія УАПЦ⁸⁴. Напередодні початку і Всеукраїнського Собору 14–30 жовтня 1921 р. відбулися збори Старокиївської української парафії 2 вересня 1921 р. На цих зборах було обрано 10 делегатів на Собор, вирішено поточні питання і прийнято рішення про влаштування храмового свята Софійської парафії на день Різдва Пресвятої Богородиці. В цей день окрім богослужіння з промовою протоієрея Василя Липківського планувались хресні ходи з українськими народними хорами, молебень за участю вірян з усіх київських храмів і святковий обід⁸⁵.

Про перебіг богослужінь у Софійському соборі під час I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. залишив свої спогади протодиякон УАПЦ Василь Потієнко. Він писав, що 16 жовтня на ранній літургії в соборі співав народний хор під керуванням П. Демуцького⁸⁶. «Ми бачили літніх жінок і чоловіків, поруч з молоддю і дітьми, і вони захоплено співали чудові молитви, які доходили до глибини серця [...] Коли ми почули наприкінці літургії спів псалма «Славитиму Бога», то були просто зачаровані [...] Щодо співу, то був навіть курйоз. На пізній літургії почав художній хор співати «Отче наш», здається Давидовського. Виконання було таке чудове, імітація ліри була така майстерна, що мій сусід Й. Брусило шепче мені «Ну, про це ми дома не скажемо, що в Св. Софії орган на хорах стоїть, бо це справді ж по-католицькому». Щоб розвіяти його сумніви, пішли ми з ним на хори, і побачили, що ніякого органа там нема»⁸⁷.

При Софійському соборі було утворено 2 українських церковних хорів — художній, під орудою Петра Гончарова, який виконував Служби Божі в перекладі українською мовою, на музику українських композиторів К. Стеценка, П. Гончарова, Я. Яциневича,

⁸⁴ Див. публікацію: *Преловська І.* До питання про богослужбову практику УАПЦ // *Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу м. Львів, 12–14 травня 1997 р.* — Львів, 1997. — С. 154–156.

⁸⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 109 «Протоколи засідань Софіївської церковної ради м. Києва, 1921 р.». — Арк. 1–2зв.

⁸⁶ На шляху до Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Спогади протодиякона Василя Потієнка // *Мартирологія...* — Т. I. — С. 102.

⁸⁷ На шляху до Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Спогади протодиякона Василя Потієнка // *Мартирологія...* — Т. I. — С. 102.

П. Демуцького, М. Лисенка і народний, з яким працювали брати Кирило та Петро Стеценки (останній загинув на засланні) та псаломщик (1920–1922), потім протоіерей Дмитро Ходзицький.

Під час свята пам'яті священномученика Макарія, митрополита Київського, на Великому вході під час Херувимської пісні Святі Дари переносили не на престіл собору, а на мощі Священномученика Макарія, які лежали в труні, що стояла на підмостках посеред Софійського собору, і так довершувалась евхаристія. Тільки після тропаря священномученику Макарію Святі Дари переносились на престіл. Після заамвонної молитви все духовенство і народ йшли процесією навколо Софійського собору. Два єпископи і чотири священники несли труну з мощами Св. Макарія. Процесія йшла в супроводі дзвонів. Біля головної апсиди храму звершувалась старовинна українська літія. Під керівництвом протоіерея Юрія Красицького на Різдво посеред храму влаштувався великий вертеп.

В архіві зберігся і розпис відправ Служб Божих у Києво-Софійському катедральному соборі за лютий місяць 1922 року⁸⁸. В цьому розписі вказано, що у понеділок, вівторок та п'ятницю «Обідницю» в соборі починають служити о 9 год. ранку, а вечірню службу о 4 год. вечора «по сонцю». У середу о 8 з 1/2 год. ранку служився Акафіст образу «Нерушимої стіни» разом Божественною Літургією (Архієрейська відправа), а вечірня служба починалася о 4 год. вечора. У четвер о 8 з 1/2 год. ранку служився Акафіст чудотворному образу «Миколи Мокрого» разом Божественною Літургією (Архієрейська відправа), вечірня служба починалася о 4 год. вечора. У суботу о 8 з 1/2 год. ранку служився Акафіст чудотворному образу «Куп'ятицької Божої Матері» разом з Божественною Літургією (Архієрейська відправа), а вечірня служба починалася о 5 год. вечора. У неділю служилося 2 Божественних Літургії — ранішня (о 8 год. ранку) і пізня (о 10 год. ранку, Архієрейська відправа). Вечірня служба починалася о 4 год. вечора.

З самого початку діяльності цієї Старокиївської української парафії за допомогою Перекладової комісії при ВПЦР було здійснено переклади богослужбової літератури, за текстами яких і здійснювалося богослужіння у великому Софійському соборі. Ці видання, більшість з яких на сьогодні вважаються втраченими,

⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 108 «Протоколи засідань Софійської церковної ради [УАПЦ] в м. Києві за 16 вересня 1921 — 20 березня 1922 рр». — Арк. 20.

продавалися у великому соборі, і їх перелік дозволяє відновити перелік богослужбових книжок Старокиївської парафії УАПЦ.

Згідно віднайденому переліку книжок, що продавалися в Софійському соборі, який було підшито до акта ревізії Софійської церковної ради, що був складений комісією від ВПЦР 1 лютого 1923 р., у лавці були наявні такі видання: Часословець (12 крб.), Літургія (12 крб.), Молитовник (4 крб.), Требник (3 крб.), Новий Заповіт (14 крб.), Літія (4 крб.), Великодня служба (4 крб.), Літургія, покладена на ноти о. Кирила Стеценка (10 крб.), Брошури авторства Володимира Чехівського (2 крб.)⁸⁹, Акафіст (4 крб.), Діяння Собору (4 крб.)⁹⁰, ноти Памфіла Демуцького (5 крб.), Молитовник у перекладі єпископа Олексія (Дородніцина) (1 крб. 50 коп.), Закон Божий (1 крб.), молитви небіжчикові (0,5 крб.), вінчики (0,5 крб.), співи на вечірні (0,5 крб.), святці (0,5 крб.), «сповідання» (0,5 крб.). Перелік підписав скарбник М. Самборський.

Старокиївська парафіяльна рада доклала зусиль для того, щоб здійснювати поточний ремонт Софійського собору. Перед Великодніми святами в квітні 1926 р. було розіслано обіжник ВПЦР до парафій УАПЦ такого змісту: «Любі брати. Наша предковична святиня Софіївський Собор в м. Києві — вертеп відродження нашої церкви, Мати всіх Українських церков, кафедра Митрополита всієї України, де відбувся [Перший] Всеукраїнський Церковний Собор [УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р.], де виблагано благодать Св. Духа на нашого першого Митрополита. Святий Софіївський Собор потребує зараз великого ремонту. Сама парахвія своїми лише коштами зробити його не в силі, а й гідність нашої Української Церкви, і велика вартність Св. Софії для нашого побожного Українського народу і всесвітня цінність її як пам'ятника давньої старовини, вимагають того, щоб Свята Софія і своїм зовнішнім виглядом відповідала своїй величності, щоб не допустити Св. Софію до зневаження і руйнації... Пам'ятаючи слово Господнє, що братерською допомогою повинна бути найбільш міцною його Церква, па-

⁸⁹ Можна всловити припущення, що це були його публіцистичні праці: *Чехівський В.* За церкву, Христову громаду, проти царства тьми. — К.: Вид. В.П.Ц.Р., 1922. — 52 с.; *Він же.* За церкву, Христову громаду, проти царства тьми. — Харків: Вид. Церковної Ради 1-ої парафії Української Православної Церкви Миколаївського Собору, 1922. — 52 с.

⁹⁰ Йдеться про видання: «Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.»; *І. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. II. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви.* — К.: Вид. В.П.Ц.Р., 1921. — 43 с.».

рахвіяльна Рада Софієвського Собору з благословенства найпочеснішого Митрополита Василя [Липківського] і з ухвали Всеукраїнської Православної Церковної Ради, звертається до Вас, брати, стати їй на допомогу в справі ремонту Св. Софії. Отже щире прохання до Вас: 1) Пустіть в Церкві тарілку в Вербну неділю на всеношній і на літургії, після Євангелії на ремонт Св. Софії Київської. 2) Просимо о[тця] настоятеля, щоб перед збіркою пожертв сказав промову і з'ясував важливість для Української Церкви Св. Софії, або щоб виголосив Промову щодо цього прикладається. 3) Зібраним коштом складіть для себе акт на прикладеному зразку, а копію цього (акта, яку можна написати й на поштовому переводі) по можливості негайно надішліть з зібраними пожертвами до Парахвіяльної Ради Собору Св. Софії на таку Адресу: в м. Київ, Митрополиту Василю Липківському, ул. Короленка Ч-24»⁹¹.

До обіжника додався текст промови митрополита Василя Липківського, який мали озвучити місцеві священики перед збиранням пожертв на ремонт. Митрополит Василь Липківський звертався до парафіян так : «Любі брати і сестри, діти нашої рідної вільної Церкви. В це урочисте свято Входу Господнього в Єрусалим на протязі багатьох років провадилась в наших Церквах збірка пожертв на м. Єрусалим, де гроб Господній, де храм Воскресіння Христового. Але тепер дякувати Милосердному Господеві ми маємо свій Єрусалим м[істо] Київ, де храм Св. Софії — цей вертеп народження нашої Церкви, цей храм воскресіння нашого народу. Збудована сином Св. Князя Володиміра Ярославом Мудрим, Св. Софія приймала в собі ще тих наших дідів, що охрестились за Св. Володиміра в річці Дніпрі і з того часу, отже близько 900 літ незмінно стоїть як осередок нашого церковного життя і з нашим народом переживає всі його радости і біди, лиха. Під час татарського погрому і Св. Софія була пограбована і зруйнована, але залишилася непорушним муром Св. Софія, на якому зберігся величний чудовий образ Богородиці з піднятими до неба руками й інші величні образи. Коли народ наш страждав під татарською неволею і Св. Софія перебувала в руїнах. Коли народ наш став визволятися й відроджуватись, то став він відновляти і Св. Софію і почалась в ній знов служба Божя.

⁹¹ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 39125-ФП. — Арк. 46 (конверт). Оригінал. Машинопис. *Опубліковано:* Влада і церква: До 80-річчя Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1927 року. Документи з архівної кримінальної справи на Олександра Яреценка. 1923–1926 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — К.: Сфера, 2007. — № 1 (28). — С. 35–36.

Коли наша Церква Українська визволилась від польської неволі славетний Митрополит Київський Петро Могила перш за все обновив і прикрасив Св. Софію і вона знов стала осередком нашого вільного церковного життя.

Під час Московської церковної неволі, коли осередок нашого церковного життя перенесено було в Москву та Петербург, народ наш весь час мріяв, коли знову настане той щасливий мент, що рідне місто Київ з його святинєю Св. Софію знов стане осередок вільної Української Церкви. І от тепер цей щасливий [мо]мент настав: Церква наша скинула з себе чужу неволю, стала вільною, Автокефальною і Київ знов став нашим рідним Єрусалимом, Св. Софія вертепом нашого відродження, храмом нашого воскресіння. Тут коло Св. Софії склався перший гурток Українців, що почав відкривати українські парахвії; в Св. Софії майже вперше залунала служба Божа рідньою мовою; в Св. Софії відбувся перший Всеукраїнський церковний Собор в [1921] році.

В Св. Софії перед образом Богородиці «непорушний мур» сталась Всесоборна висвята нашого першого Митрополита і Св. Софія й досі залишається й надія на Бога, що назавжди залишиться кафедрою нашого Митрополита і осередок нашої Церкви... І коли ми тепер перед усім світом сміливо кажемо, що ми — український народ маємо право бути вільною церквою, то це через те головним чином, що ми маємо свій рідній предковичний Єрусалим — м. Київ, свій рідний живописний вертеп, свій Храм воскресіння — святу Софію [*премудрість Божу*].

І от тепер цей наш рідній вертеп, храм нашого воскресіння просить нашої допомоги: Софія потребує великого ремонту, який не в силі зробити та парахвія, що коло неї згуртувалась. Допоможемо ж, браття, нашій Матері Св. Софії в її тяжкому сучасному стані. Не раз уже її руйнували. Але народ кожен раз, коли сам відживався і Св. Софію обновляв. Поможемо ж на обновлення і зараз, і цим покажемо, що ми й самі відживляємось для ріднього церковного життя.

Зараз піде тарілка за жертвами на ремонт Св. Софії. Пожертуйте хто що може. Нехай наша жертва виявить вашу свідомість і вимолить всім нам ласку Божу перед образом Богородиці «непорушний мур». Не допустимо браття нашу найбільшу святиню до занепаду й руйнування в ці часи нашого церковного визволення»⁹².

⁹² Влада і церква... // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — К.: Сфера, 2007. — № 1 (28). — С. 36–38.

Цей випадок, коли було оголошено всеукраїнський збір коштів на ремонт Софійського собору свідчить про те, що політика влади, спрямована на поступовий занепад і знищення церковного життя з одночасним поповненням казни церковними податками, почала приносити плоди. Храми після опису передавалися церковним громадам в оренду вже без коштовностей з мінімумом церковного богослужбового начиння. Очевидно, що інформацію про вилучення церковних цінностей з Софійського собору і ризниці не буде віднайдено в повному обсязі.

Період діяльності УАПЦ, зокрема, Старокиївської парафії цієї церкви при Софійському кафедральному соборі після закінчення II Всеукраїнського Собору 1927 р. і до «самоліквідаційного» Собору 28–29 січня 1930 р. є маловивченим. Віднайдені й досліджені істориками документальні матеріали дозволяють дещо змінити усталену концепцію, яка значною мірою сформувалась на основі діаспорних публікацій. Рішення режиму ліквідувати УАПЦ було напевне пов'язане з важливими змінами в церковному та національному житті наприкінці 1920-х рр.

На цей час Російську Церкву «очистили від антирадянських провідників», тобто ув'язнили і заслали на Соловки велику кількість церковних ієрархів, священників і вірних, і з 1927 р. місцєблюститель московського патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський) спрямував її шляхом абсолютної та беззастережної підтримки радянської влади, хоч це і не врятувало РПЦ від погромної антирелігійної кампанії, яка охопила СРСР у наступному десятилітті.

Можна висловити припущення, що за домовленістю 1927 р., уряд обіцяв відновити юрисдикцію Патріархату над тими елементами Православної Церкви, які відокремилися від РПЦ. Але проблема полягала в тім, що згодом 1932–1937 роки були об'явлені «безбожною п'ятирічкою» в СРСР, коли попередні домовленості щодо Церкви владою були фактично скасовані.

Разом зі стабілізацією внутрішнього і міжнародного становища СРСР у 1927 р. та встановлення контролю Йосифа Сталіна над компартією, режим почав розглядати надані полегшення національностям і селянам як перешкоду до досягнення завдань щодо прискорення побудови соціалізму. Колись засуджений «великодержавний шовінізм» почав відроджуватись поза доктриною «побудови соціалізму в одній окремо взятій країні». В практичній площині це виглядало як просякнення російського комунізму елементами російсько-

го націоналізму, а також визнання його важливим фактором централізації та стабілізації радянської держави. Прояви «буржуазного націоналізму» кваліфікуються як головна небезпека для режиму.

В Україні це мало відчутні наслідки у вигляді партійної чистки місцевих комуністів, остаточному припиненні політики «коренізації» та «українізації» в їх радянському розумінні у 1929 р., невпинному посиленню наступу на літературні і містецькі кола, наукові установи, культурні центри. Підтекст звинувачень проти УАПЦ був настільки жахливий, що не міг не викликати серед її провідників і вірних панічного стану і подальшого розчарування.

Щоб скомпроментувати УАПЦ в очах її вірних, ДПУ розіграло принижувальну пародію на «самоліквідацію» цієї церкви на т. зв. «надзвичайному» соборі 1930 р. Тоді ж прокотилася хвиля масових арештів ієрархів, духовенства і вірних УАПЦ. З липня 1929 р. по березень 1930 р. тільки в самому Києві було зарештовано більше 1000 осіб, серед них — 5 єпископів і понад 700 священників, з яких 48 розстріляно. Пішли на заслання священники: Юрій Красицький, Леонід Карпов, Дмитро Ходзицький, Миколай Хомічевський та ін.

Ліквідація УАПЦ, як релігійної інституції, сталася на I «Надзвичайному» соборі УАПЦ у м. Києві 28–29 січня 1930 р. Про цей Собор є досить скупи відомості, оскільки він відбувся без тривалої підготовки і мав на меті забезпечити ДПУ колективним визнанням «вини», а також належно проголосувати за розпуск УАПЦ. Режим міг захиститися проти обвинувачень у «релігійному переслідуванні» в УРСР, звільнившись від відповідальності за ліквідацію УАПЦ.

Існувала іще одна підстава такого сценарію «самоліквідації» УАПЦ, де зазначалося, що її члени визнали себе «антирадянським елементом», «петлюрівцями», «націоналістами» тощо. Такі визнання давали можливість, навіть після цього собору, заарештувати всіх причетних до нього як тих, хто провадить «антирадянську діяльність і пропаганду», отже і засудити по цій статті Карного Кодексу УРСР. Про цю проблему, зокрема про організацію переслідування та скликання ліквідаційних церковних соборів вже йшлося в наукових публікаціях⁹³.

⁹³ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. — Нью-Йорк, Бавнд Брук: Друкарня УПЦ в США, 1977. Репринтне видання. — К., 1998 — Т. IV. — Ч. 1. — С. 306–344; *Боцюрків Б.* Знищення Української Православної Церкви в Радянському Союзі у 1929–1936 роках // Сучасність. — 1990. — Ч. 11. — С. 80–91; *Ігнатуша О.* Документи державних архівів України з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1917–1930 роки) // Архіви України. — 1994. — № 1–6. — С. 44–56; та ін.

Джерел з діянь «надзвичайного» січневого Собору УАПЦ 1930 р. майже не збереглося⁹⁴. У збірнику документів християнського самовидаву «Мартирологія Українських Церков...» були опубліковані тільки деякі матеріали, які вдалося вивезти за кордон. Це, наприклад, проект резолюцій надзвичайного церковного Собору (січень 1930 р.) про ліквідацію УАПЦ, авторства ДПУ⁹⁵. Деякі свідчення містяться в «Історії...» митрополита Василя Липківського та його листах до отця Петра Маєвського від 1933 р. Зокрема, у своєму листі до отця Петра Маєвського від 5 червня 1933 р. він писав: «В січні 1930 року скликано «екстремний собор», який зліквідував УАПЦ, а заснував свою просто «Українську Православну Церкву», яка по суті є таж сама «Діяльна». В складі цієї нової церкви я вже, здається, не рахуюсь, принаймні до складу їх духівництва не належу, і ні на які свої зібрання, (коли вони ще бувають) мене не запрошують»⁹⁶.

Незважаючи на деяке роздратування в описі цих подій, підтвердження цих слів знаходиться в інших документах. У віднайдених у ЦДАГО України архівно-слідчих справах вдалося відшукати поки що фрагментарні свідчення щодо ситуації в УАПЦ напередодні її «самоліквідації», а також повідомлення про виступ голови цього собору єпископа Миколи Карабіневича.

В архівно-кримінальній справі митрополита УАПЦ Миколи Борецького віднайдено документи, які дозволяють поглибити наші уявлення про те, яким чином було зібрано і проведено цей січневий «самоліквідаційний» собор УАПЦ 1930 р. До справи слідчим було підшито копію протоколу № 103 засідання Президії ВПЦР від 20 грудня 1929 р. з канцелярії ВПЦР на Володимирській 24.

На цьому засіданні були присутні: митрополит Микола Борецький, Голова Президії ВПЦР протоієрей Леонтій Юнаків, заступник голови й митрополита архієпископ Костянтин Малюшкевич,

⁹⁴ Почасті огляд джерел «надзвичайних» Соборів УАПЦ 1930 р. та їх джерелознавчий огляд див.: *Ігнатуша О.* Православні церкви України (20–30-ті рр. ХХ ст.). Джерела з історії: навчальний посібник. — Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. — 307 с. *Преловська І. М.* Документальні матеріали з історії соборної діяльності Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) (1921–1930) — Української православної церкви (УПЦ) (1930–1937): спроба джерелознавчого аналізу // *Український Археографічний Щорічник*. — Український археографічний збірник. — Т. 16/17. Нова серія. Вип. 13/14. — К.: Український письменник, 2009. — С. 127–158 та ін.

⁹⁵ *Мартирологія...* — Т. 1. — С. 159–161.

⁹⁶ *Митрополит Василь Липківський. Листи (1933–1937)...* — С. 4.

члени єпископ Яків Чулаєвський, мирянин Митрофан Кобзар⁹⁷. Відомо, що основний склад «учасників» «Спілки визволення України» було заарештовано влітку 1929 р., в тому числі й братів Володимира і Миколу Чехівських⁹⁸.

На порядку денному засідання Президії ВПЦР стояли питання, які вимагали негайного реагування керівництва УАПЦ на звинувачення в радянській пресі щодо причетності всієї автокефальної церкви до «СВУ». Першим питанням було розглянуто протокол Київської Округової Церковної Ради № 26 від 3 грудня 1929 р. про необхідність відмежування УАПЦ від «СВУ».

28–29 січня 1930 р. відбулися зазначені збори єпископів УАПЦ і близько 40 священників у Софійському соборі. Їх було оголошено «надзвичайним церковним Собором» і вони винесли ухвалу про «самоліквідацію» УАПЦ. Митрополит Миколай Борецький і всі єпископи «самоліквідувались», припинили своє духовне керівництво, залишившись лише «служителями культу» при Церквах, при яких були до того зареєстровані. Було ліквідовано ВПЦР і всі її округові, районні та парафіяльні церковні ради — тобто було здійснено всеукраїнську церковну ліквідацію структур УАПЦ. Про це було повідомлення в радянській пресі.

Минув тиждень, поки офіційне пресове бюро РАТАУ 6 лютого 1930 р. випустило постанову «надзвичайного» Собору. Василь Липківський у спогадах писав, що під час процесу «СВУ» було подано доповідь про УАПЦ, яка була дослівною копією доповіді ДПУ. Далі зазначається, що єпископи і духовництво склали цілком політичну ухвалу, виконавшу до краю завдання ДПУ у справі остаточної ліквідації УАПЦ. Липківський засуджує діяльність єпископів та ВПЦР у справі припинення існування УАПЦ, називаючи їх «юдами-христородавцями»⁹⁹.

Митрополит Микола Борецький був незабаром заарештований. Власне, його викликали на допит 3 січня 1930 р., але в протоколі допиту немає жодного слова про майбутній «надзвичайний» Собор. Слідчого Сазонова цікавили виключно обставини виголошення

⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 53280 фп. — Т. 1. — Арк. 25–26зв.

⁹⁸ Преловська І. Слідчі справи братів Чехівських як нове джерело до вивчення біографій репресованих діячів УАПЦ (1921–1930 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. — К.: Сфера, 2003. — № 1(20). — С. 258–277.

⁹⁹ Преловська І. Документальні матеріали з історії соборної діяльності... — С. 152.

промови у Києво-Михайлівському соборі на свято Св. Варвари 17 грудня 1929 р. Тоді ж з Борецького було взято підписку про невийзд з Києва. Впродовж січня 1930 р. до ДПУ були викликані діячі з числа членів ВПЦР, які бували в київських храмах, у деяких правив службу митрополит Микола Борецький. Їхні показання стосуються виключно оцінки його проповідей.

Самого Борецького було заарештовано вже 24 березня 1930 р. і знову-таки в матеріалах слідства немає жодного слова про «надзвичайний» Собор 28–29 січня 1930 р. Вже сидючи в тюремній камері, він написав на папері по пам'яті конспективно кілька своїх промов.

Зокрема, з огляду на важливість цього документа, наводимо повний текст «Відозви до всіх парафій УАПЦ від 12 березня 1930 р. м. Київ, храм Св. Софії», який зберігся в архівно-кримінальній справі: «Дорогі брати і сестри. Закінчилось життя Української автокефальної Православної Церкви. Надзвичайний Собор її, що відбувся 28–29 січня [1930 р.] в Києві, в храмі Св. Софії, заслухавши доповідь Президії ВПЦР про стан УАПЦ, одноголосно визнав, що УАПЦ була організацією контр-революційною й антирадянською й з цієї причини її зліквідував. Отже, мої дорогі, УАПЦ вже немає. Залишились лише її парафії, її священнодіячі — Єпископи, що перебувають зараз при своїх колишніх кафедрах у виконанні своїх священницьких обов'язків, та парафіяльні священники. Що ж чекає ті парафії, що чекає цих священнодіячів?.. На це я найкраще відповім Вам словами Голови Надзвичайного Собору, всечесного Миколи [Жарабіневича], Єпископа Уманського: «УАПЦ, каже о. Миколай, як контрреволюційна організація, вмерла. Але нарід, що шукає Христа залишився. Нехай же воскресне дійсна Христова Українська Церква. Ніякої розгубленості. Ніяких занепадницьких настроїв. Ми будемо, ми мусимо жити». Ви чуєте, як бадьоро кличе нас до життя Єпископ Микола. Ви відчуваєте всю силу віри його в світле майбутнє Української Церкви. Нехай же бадьорість Голови Собору стане бадьорістю нашою. Нехай сила віри Єпископа Миколи стане нашою силою. Щоб Христос Милосердний, побачивши віру нашу, міг сказати так, як сказав колись хананеянці: «О, велика віра твоя, нехай же буде тобі по бажанню твоєму» (Мт. 15, 28). Нехай же браття й сестри і в нових міхах (-?) нашого церковного життя нас укріпляє Христова сила (Лк. 6:19). Митрополит Миколай Борецький»¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Преловська І. Документальні матеріали з історії соборної діяльності... — С. 153–154.

Іван Павловський, архієпископ Харківський, з грудня 1930 р. митрополит УПЦ і Голова ВПЦР у м. Харкові листом до архієпископа Івана Теодоровича від 5 серпня 1931 р. інформував церковний провід УПЦ в США і Канаді про цей «надзвичайний» Собор у Києві 28–29 січня 1930 р. Він повідомляв, що через «нецерковну діяльність» Церкви та використання її органів у нецерковних цілях, про що свідчив процес «Спілки Визволення України», повстала реальна загроза самому існуванню нашої Церкви, з новою силою ополчився слов'янський єпископат, почався відхід парафій на сторону РПЦ, посипалися докори від віруючих про те, «куди їх заведено і до кого тепер йти?»

За словами митр. Івана Павловського, щоб не чекати ліквідації зовні та з огляду на свідчення Володимира Чехівського на процесі «СВУ», процес було довершено саме таким чином. Іван Павловський визнав один шлях «життєвого порятунку» при будь-яких умовах: самоліквідація церковної організації, яка за свідченнями самих керівних членів Церкви використовувалась у «нецерковних цілях». І «надзвичайний» Собор одноголосно прийняв рішення: во ім'я життя Церкви ліквідувати керуючі органи УАПЦ. Таким чином було створено вражіння, що не розпорядженням комуністичного уряду, а сама Церква зліквідувала свою «нецерковну організацію».

Хронологічно, між I-м «надзвичайним» Собором 28–29 січня 1930 р. та II-м «екстремним» Собором 9–12 грудня 1930 р. відновленої під назвою УПЦ колишньої УАПЦ відбувся в Харкові, в приміщенні оперного театру процес «Спілки визволення України». Ці три події органічно пов'язані між собою. Ті, кому було доручено підготовку цього суду, напевно вважали, що для грандіозного політичного спектаклю, яким мав стати показовий процес «Спілки Визволення України», вони обрали діячів, які найбільш повно уособлювали в собі епоху національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1920 рр. і тому були найбільш небезпечними символами щойно знищеної української державності.

Після такого нищівного розгрому не повинно було б виникати взагалі ніяких спроб реанімувати щойно проголошений антирадянський церковний осередок. Але відомо, що після січневого Собору 1930 р. у Харкові було організовано «Всеукраїнський організаційний церковний комітет» на чолі з архієпископом Іваном Павловським. Очевидно за офіційним благословенням цей комітет звернувся 9 червня 1930 р. з циркулярним листом до отих вцілілих

300 парафій, «запрошуючи» їх об'єднатися в єдину церковну організацію, щоб взяти участь у вже запланованому на осінь II «надзвичайному» церковному Соборі.

Протягом листопада 1930 р. цей комітет zorganizував низку єпархіяльних конференцій, які «вибрали» своїх єпископів і духівництво. Останнім було запропоновано підписати декларацію, яка проголошувала беззаперечну вірність режимові і відмову від політичної діяльності.

Владою було дозволено зібрати новий «надзвичайний» Собор і відновити УАПЦ тільки не називаючи її «автокефальною»¹⁰¹. Саме після цієї події невелику кількість парафій колишньої УАПЦ було об'єднано під назвою «Українська Православна Церква» (УПЦ), яка проіснувала впродовж 1930–1938 рр.

Про грудневий Собор УПЦ існує ще менше відомостей, ніж про попередній. «Екстренний» Собор УПЦ 9–12 грудня 1930 р. здійснив такі заходи: 1. Обрано митрополитом Харківським і всієї України архієпископа Івана Павловського; 2. Заступником митрополита обрано архієпископа Костянтина Малюшкевича; 3. Склад ВПЦР: митрополит — голова, 2 священники (діловод і скарбник); 4. В цілому до складу відновленої УПЦ увійшло близько 200 парафій. 5. Здійснено ревізію т. зв. «Київських канонів» I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 1921 р., з усуненням тих, які було розкритиковано режимом і кваліфіковано як «політичні». 6. Усунуто світський елемент в управлінні Церквою. 7. Відновлено зв'язок з єпархією УАПЦ в США і підтверджено Євгена Бачинського офіційним представником УПЦ у Західній Європі.

Причиною відновлення діяльності УПЦ, на думку Василя Липківського, було намагання влади мати централізоване керівництво

¹⁰¹ Киридон А. Джерела з історії Української Православної Церкви (1930–1936 рр.): спроба реконструкції // Історична пам'ять: Науковий збірник — Полтава: АСМІ, 2004. — № 2. — С. 20–38; *Ї ж.* Діяльність комісії Української Православної Церкви (1930–1936 роки) // Література і культура Полісся. Вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. — Ніжин: Вид. НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. — С. 159–163; *Ї ж.* Документи ЦДАВО України з історії Української православної церкви на чолі з митрополитом Іваном Павловським (1930–1936 роки) // Історичний журнал: наукове громадсько-політичне видання. — 2004. — № 12. — С. 55–62; *Гі ж.* Організація єпархій Української православної церкви (1930 рік) // Історичні записки: збірник наукових праць — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. — Вип. 2. — С. 104–115; *Гі ж.* Українська православна церква (1930–1936 рр.) // Український історичний журнал. — 2005. — № 3. — С. 143–159.

всіма громадськими та суспільними інституціями. Це було необхідно, оскільки децентралізовані парафії створювали певні складнощі в контролюванні їх існування на місцях. З другого боку, існував пропагандивний аспект справи, тобто доведення до закордонного населення та преси, що «утисків та переслідувань Церкви в СРСР немає». Єдине, в чому влада не могла зробити поступки, так це залишити слово «автокефальна» в назві цієї Церкви.

У відновленій УПЦ існувало 7 епархій, з яких відомо тільки про Харківську (на чолі Іван Павловський) та Київську (архієпископ Костянтин Малюшкевич з осередком у соборі Св. Софії Київської). Колишні єпископи УАПЦ, а потім УПЦ, Юрій Міхновський, Микола Ширяй та Григорій Самборський працювали як звичайні парафіяльні священники. Повністю припинилась видавнича та суспільно-громадська праця УПЦ. Офіційне послаблення утисків на Церкву зовсім не означало послаблення утисків на місцях. На уцілілі українські парафії УПЦ уряд накладав надзвичайно високі податки, які доводили вірних до злиднів, деморалізували їх.

У соборі Св. Софії, де відбулись обидва собори УАПЦ (УПЦ) 1930 року, продовжила свою діяльність Старокиївська парафія УПЦ. Однак через втрату документальних матеріалів Київського і Харківського Адмінвідділів, які реєстрували всі зміни в правному становищі цієї парафії та її кількісному складі, важко більш докладно описати її діяльність до 1934 р. Можна твердити, що через часті заарештування настоятелі Софійського собору дуже часто змінювалися і вже ніяк не впливали на хід церковних подій. Через повне зубожіння парафіян, практично припинилися роботи по догляду за соборною будівлею.

Незважаючи на численні арешти в церковному середовищі, у великому Софійському соборі з дозволу влади відбулися 2 «надзвичайних» Собори УАПЦ. 23 січня 1930 р. Харківським (тоді столичним) НКВС було повідомлено Київський Окрадмінвідділ щодо надання дозволу скликати надзвичайний Собор УАПЦ на 28–29 січня 1930 року¹⁰². Після процесу «Спілки визволення України» керівництво колишньої УАПЦ в особі архієпископа Харківського Івана Павловського домовилось з владою на продовження життя її парафій під назвою «Українська Православна Церква».

Дозвіл Центрального Адміністративного Управління НКВС у м. Харкові ВУЦСТОКУ на скликання у великому Києво-Софійсь-

¹⁰² ЦДАВО України. — Ф. Р-5. — Оп. 3. — Спр. 1962. — Арк. 145.

кому соборі 9–12 грудня 1930 р. наступного «надзвичайного» Собору Української Православної Церкви було надано 6 грудня 1930 року¹⁰³. Таким чином, у великому Софійському соборі продовжувала діяти Старокиївська парафія колишньої УАПЦ (з грудня 1930 р. і до 17 січня 1934 р. — Української православної церкви). Існування цієї парафії у великому Софійському соборі впродовж 1930–1934 рр. перетворилося на роки поневірянь через безперервне зростання податків¹⁰⁴. До того ж релігійна громада весь час потерпала від нападів комсомольців.

У 1931 р. на свято Св. Макарія Софійський собор відвідав протопресвітер Демид Бурко, який описав цю подію в своїх спогадах. 13 травня 1931 р. він разом з групою селян їхав пароплавом з Мезжигір'я до Києва, щоб потрапити на це свято. Біля дзвіниці стояв гурт комсомольців і кричав гучномовець, тому прибулі мусили заходити до Софійського подвір'я через південні ворота. Літургію в Соборі служив митрополит УПЦ Іван Павловський, 7 єпископів, 16 священників і 2 диякони. Єпископ УПЦ Олександр Червінський після прочитання Євангелії говорив слово про мученицьку смерть митрополита Макарія у 1497 року¹⁰⁵.

Під час Літургії на Великому вході під час Херувимської пісні Святі Дари перенесли з жертovníка не на престол собору, а на моці священномученика Макарія, труна з якими лежала на підмостках посеред Софійського собору, і так довершувалась Євхаристія. Після заамвонної молитви духовенство і народ вийшли процесією навколо собору. Два єпископи і чотири священники несли труну з мощами Св. Макарія. Під час цієї ходи від дзвіниці почувся галас і свист, і юрба комсомольців кинулася до мощей, але наштохнувшись на процесію віруючих, вони відступили. Наступного дня архієпископа Юрія Міхновського було викликано до ДПУ і попереджено, що буде посилено репресії проти парафії, якщо іще раз буде влаштовано подібні процесії за межами храму¹⁰⁶.

Роки Голодомору 1932–1933 рр. також тяжко відбилися на загальному житті. У спогадах протопресвітера Деміда Бурка

¹⁰³ ЦДАВО України. — Ф. Р-5. — Оп. 3. — Спр. 1962. — Арк. 78.

¹⁰⁴ Преловська І. Софія Київська в 1934 році: ліквідація громади УПЦ, створення заповідника // Пам'ятки України. — К., 2003. — № 1–2. — С. 146–152.

¹⁰⁵ Бурко Демид, протопресвітер. Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя. — Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж., США: Вид. Оселя Св. Апостола Андрія Первозванного, 1988. — С. 153–156.

¹⁰⁶ Там само. — С. 157–160.

в контексті умов діяльності церковних громад описано випадок на Софійському подвір'ї, який стався на Різдво 1933 р.: «Ранок 7-го січня того жахливого року (1933 р.). Врочисто, як здавна гуде великий дзвін Святої Софії, нагадує спечаленому Києву про Народження Христа Бога. Стомлені душею віруючі йдуть до предковічного храму, щоб у велике християнське свято підвестись серцем в духовний світ, забути на хвилину комуністичний світ насильства крові. Наближаючись Володимирською вулицею [...] до собору, чую, що в благовісну музику дзвону вдирається щось неймовірне, якась стрільба. Вхожу південною брамою в Софійське подвір'я й очам своїм не вірю [...] Зі східного боку храму двадцять міліціонерів шерегом стріляють з коліна по мишенях, розставлених низом на завітарній стіні собору «вчаться стріляти»... Поглядаючи з сумом на це варварство, люди хрестяться і заходять у храм [...] В храмі кінчається читання Часів. Із-за муру товстезної східної стіни час від часу лунають глухі звуки пострілів. Нерушима Стіна Богоматір, здається плаче [...] На початку Літургії стрілянина затихла. Міліціонери натомість почали ходити довкола собору й голосно співати безбожних пісень [...] Щоразу, коли відкривались двері храму, як хтось заходив, доносилося набридле в ті дні: «Вейся знамя коммунизма Над землей трудящих мас. Нет ни бога ни отчизны, Победит рабочий класс». Грубий і задирливий спів хвилями вдирався до храму, намагаючись перешкодити гармонії краси Богослуження [...] Наостанку зухвальці заспівали з дикими свистом іще раз «Долой, долой монахов, раввинов і попов...», і стало тихо»¹⁰⁷.

У спогадах протопресвітера Демида Бурка, який емігрував під час II Світової війни на захід і залишив записи про те, що він пережив в Україні, також є опис Великодня у Києві 1933 р. Він повідомляє про те, що дні Софійської парафії УАПЦ, «цього героїчного форпосту Української Церкви в боротьбі з советською владою», ставали дедалі тяжчими. Першого тижня Великого посту архієпископа Юрія Міхновського було повідомлено з ГПУ, що він знаходиться під домашнім арештом, і він не має права відправляти богослужіння в Софійському соборі. Щоправда, потім знову дозволили. Напередодні Великодня було заарештовано близько 50 парафіян, членів Старо-Київської парафії УАПЦ, а в цілому — близько 300. В Страсний Тиждень заарештовано іще 18 священиків УАПЦ¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Бурко Демид, протопресвітер. Українська Автокефальна... — С. 176–177.

¹⁰⁸ Там само. — С. 180.

У Страсну П'ятницю архієпископа Юрія Міхновського було викликано до ГПУ, де повідомлено, що Софійський собор буде закрито. Після цього у Велику Суботу Парафіяльна Рада УАПЦ при Святій Софії частково заплатила податок у сумі 2000 крб., що можливо вплинуло на те, що Великодню службу все-таки дозволили відслужити. Можливо, це також стало приводом продовжити термін орендного договору для релігійної громади Старокиївської парафії, бо сплата податку свідчила про те, що цей податок можна буде вимагати й далі.

Україну протягом 1932–1933 рр. огорнула голодна смерть, потягнувши за собою мільйони жертв. Але офіційна пропаганда не бачила того. Навіть заклик архієпископа Київського Костянтина Малюшкевича у Софійському соборі до народу дати шматок хліба голодному, «бо їх зараз багато», було кваліфіковано владою як «антирадянську пропаганду», бо в СРСР «голоду нема і не може бути».

Натомість Демид Бурко свідчить, що біля Софійського храму одні проходили з вузликами для освячення, хто ще мав можливість, а значно більша кількість людей, вже опухлих з голоду, стояла коло вхідних дверей собору благаючи: «Дайте, братіку, крихітку хлібця! Дайте, сестричко хоч на раз в рот положити!» Тут же піж муром південної стіни храму лежали два чоловіки старших років з останніми признаками життя, а коло них хлопець, який ледве чутним голосом лебедів: «Їсти хочу... їсти хочу...»¹⁰⁹. Тоді ж, на Великдень 1933 р., після процесії та освячення пасок в Софійському соборі парафіяльні сестриці роздали голодуючим пожертвоване вірними свячене хліб і крашанки. З цього приводу після Великодня до ДПУ знову було викликано архієпископа Юрія Міхновського і висловлено попередження, що Софійський собор буде зачинено, «якщо церковники будуть займатись не своїм ділом», а допомоги Церкви нещасним не повинно бути, оскільки «нещасних у СРСР немає». На Софійській площі гучномовець щодня кричав голосно: «Сьогодні весело живеться, а завтра будет веселей...»¹¹⁰.

Протопресвітер Демид Бурко писав згодом про Софію Київську, куди він прийшов на свято Покрови у 1933 р.: «На голос того дзвону [гетьмана Мазепи] входжу до Софійського собору. Літургія, день Покрови Пресвятої Богородиці. Служать архієпископи

¹⁰⁹ Бурко Демид, протопресвітер. Українська Автокефальна... — С. 181.

¹¹⁰ Там само. — С. 181.

Юрій Михновський та Володимир Самборський із чотирма священиками й дияконом. Хор співає Лаврським напівом [...] Праворуч від мене, в двох кроках стоїть академік Агафангел Кримський [...] Він майже щонеділі й у свята буває в Софійському соборі, за що терпить не раз докори та погрози від советських урядників»¹¹¹.

Далі отець Демид Бурко про ту богослужбу у Софії на Покрову 1933 р. писав: «Після Літургії архієпископ Міхновський звертається до народу з проханням. Він каже: «Духовенство нашої парафії, як і по інших парафіях, тяжко бідує. Священики не мають жодних засобів для існування. Живемо надією на Бога та вашою жертвовною підтримкою, якої вистачило б, коли б не видатки, що не від нас залежать... Увесь час платимо податки... Дуже тяжко... Але ж служіння Богові Церкви Святої, залишити не можна...» Тут його страдницький голос здригнувся і обірвався. Схвильований, він благословив народ і пішов у вітвар. Здавалося, що в мертвій тиші многолюдного храму ось-ось зойкнуть його кам'яні мури, які за дев'яťсотлітній свій вік не знали цього»¹¹².

У лютому 1934 р. Київський Окрадмінвідділ повідомив архієпископа УПЦ Юрія Міхновського про закриття Софійського собору. Протопресвітер Демид Бурко писав згодом про це так: «Це було тяжким ударом для церкви, а для самої парафії страшною несподіванкою, бо їй увесь час в останні три роки погрожувано закриттям собору за несвоєчасну сплату податку, а якраз за кілька днів перед цим вона виплатила останню рату податку, який був накладений на неї в сумі 20.000 карбованців на рік. Православний Київ наче обезглавлено. Велике християнське місто завмерло, замовкли дзвони Софійської дзвіниці, а з ними й славетний великий дзвін гетьмана Мазепи. В київських газетах з'явилися оголошення, що советська влада перетворює Софійський собор в «державний заповідник»»¹¹³.

Напередодні Стрітєння Господнього 15 лютого 1934 р. храм було запечатано. Період невпинного занепаду парафії та роки Голодомору настільки тяжко вплинули на стан храмових споруд, що навіть було згадано у спогадах першого директора заповідника, який приймав майно у представників ліквідованої громади Української православної церкви.

¹¹¹ Бурко Демид, протопресвітер. Українська Автокефальна... — С. 194–195.

¹¹² Там само. — С. 195.

¹¹³ Там само. — С. 185.

У 1975 р. І. Скуленко писав: «Після 1930 р. прибутки громади катастрофічно зменшувалися, віруючі масами відходили від релігії, відправа треб (хрещення, вінчання, похорони) майже припинилися. Відчайдушні спроби утримати прочан не мали успіху. Скорочення штатів, до якого вдалася громада, пішло так швидко, що влітку 1932 р. був скорочений єдиний сторож. Звичайно, були основні параграфи орендного договору — поточний ремонт будинку не проводився зовсім, покрівля була як решето, штукатурка обвалювалася, вікна повибивані. Згідно умов оренди треба було розірвати договір і будинок взяти під контроль держави. Але верховоди громади чогось вичікували, а представники влади, щоб не ущемити релігійних почуттів, панькалися з ними. До всього того ще повадилися оригінальні злодії, замки на місці, ґрати на вікнах цілі, а речі зникають¹¹⁴. Під час дощу сторож, який продовжував працювати без зарплати, найбільші дірки на даху старим тряпівцям, у вікна вставляв фанеру, або різні покидьки, воду з собору виносив, буквально, відрами. Становище було жахливе»¹¹⁵.

Через великі документальні втрати тепер неможливо навести точні дати і відповідні розпорядження органів влади на початку 1934 р., але можна спробувати реконструювати хід подій, керуючись попередніми варіантами сценаріїв перетворення православних храмів на музейні осередки.

Представники влади зовсім не для того, «щоб не ущемити релігійних почуттів», відтягували закриття храмів. Можна висловити припущення, що представниками влади було прийняте якесь рішення щодо припинення існування всіх церковних осередків на Софійському подвір'ї. В контексті рішення переміщення столиці УРСР з Харкова до Києва, яке могло бути прийняте приблизно наприкінці 1933 р., перетворення центру Києва на «безцерковну зону» виглядає правдоподібним.

До 1934 р. ні процес «СВУ», ні інші гучні кампанії не вплинули на реєстрацію парафій в обох Софійських соборах і тільки рішення про переїзд столиці спричинило якесь рішення Центрального Адміністративного Управління НКВС в м. Харкові щодо припинення реєстрації і Старокиївської парафії УПЦ і парафії Українського Екзархату в Малій Софії. Цей документ поки не віднайдено.

¹¹⁴ Йдеться про факт пограбування собору, який мав місце 1 березня 1933 р. Див.: Бонь О. Академік Олекса Новицький: наукова та громадська діяльність... — С. 85.

¹¹⁵ Преловська І. «Боротьба за Софію Київську...»... — С. 103–104.

Про те, що такий документ існував, свідчить текст витягу з протоколу № 433/5115 засідання президії Київської міської ради від 17 січня 1934 р., де сказано, що це питання розглядалося за поданням Адмінгрупи Міськради, яка, очевидно, отримувала відповідні розпорядження саме з Харківського столичного Адмінвідділу. За період розгортання масових репресій за період існування УПЦ (1930–1934 рр.), посилення фінансового і адміністративного тиску на обидві Софійські парафії, храми були доведені до цілковитого занедбання. Але причини ліквідації громад і закриття соборів вказані різні.

Київською міською радою у справі закриття великого Софійського собору, де була парафія УПЦ, було ухвалено: «Констатувати, що релігійна громада, яка використовує приміщення Софійського собору не приділяє уваги щодо схоронення приміщення собору, в наслідок чого приміщення руйнується, не ремонтується, за відсутністю охорони було 4 пограбування, під час яких розкрадено дуже цінні історичні речі. Релігійна громада має велику заборгованість та неспроможна забезпечити утримання та збереження цих приміщень. Ураховуючи вищенаведене та що Софійський собор уявляє з себе історичну пам'ятку, що має всесвітнє значіння, а також те, що релігійна громада має можливість користуватися молитовнею Благовіщенською, яка знаходиться на вул. П'ятакова № 64, на що є згода релігійної громади, Президія Міськради ухвалює вилучити приміщення Софійського собору на вул. Короленко № 22 з користування релігійної громади та передати його до Всеукраїнського Музейного Містечка. Просити Облвиконком затвердити цю постанову»¹¹⁶.

Релігійну парафію Українського Екзархату, яка була зареєстрована в Малій Софії і не мала ніякого стосунку до УАПЦ (УПЦ), також було ліквідовано в той самий день. Це свідчить про те, що зняття з реєстрації не було спеціальною акцією проти УПЦ чи проти Екзархату і було здійснено в рамках звільнення центру міста від богослужіння. Президія Київської міськради наступним протоколом № 433/5116 від 17 січня 1934 р. прийняла відповідне рішення.

В ухвальній частині протоколу було записано: «Констатувати, що релігійна громада, яка використовує приміщення Малої Софії не забезпечує відповідного схоронення приміщення молитовні, не

¹¹⁶ ДАМК. — Фонд Р-1. — Оп. 1. — Спр. 6222 «Київська міська рада депутатів трудящих. Протокольна частина. Постанови Президії за 1 січня 1934 р. — 27 березня 1934 р.» — Арк. 29. Машинопис. Засвідчена копія. Згасаючий текст.

ремонтую його внаслідок чого приміщення руйнується. Ураховуючи історичне значення цієї молитовні як всесвітньої пам'ятки, а також те, що релігійна громада має можливість користуватися молитовнею колишнього монастиря на вул. Львівській, на що є згода релігійної громади. Президія Міськради ухвалює вилучити приміщення молитовні Малої Софії на вул. Короленко № 22 з користування релігійної громади та передати його до Всеукраїнського Музейного Містечка. Просити Облвиконком затвердити цю постанову»¹¹⁷.

Після завершення процесу націоналізації церковних споруд у 1919 р. Софійський осередок був у розпорядженні Наркомату освіти УРСР. У тексті дозволу на тимчасове використання великого Софійського собору для потреб ВППЦР, який було надано рішенням Київського Губвиконкому за № 54 від 10 липня 1919 р., було вказано, що територія колишнього монастиря знаходиться в розпорядженні НКО УРСР¹¹⁸. (На жаль, таких документів взагалі не віднайдено стосовно рішень влади щодо Малої Софійського собору). Тому у 1934 р. рішення Київської міськради повинно було формально бути узгодженим з Наркомосом з кількох причин: храми розташовувались на території, яка підпорядковувалась НКО УРСР, до того ж усі музейні і культурно-освітні установи також перебували у віданні цього наркомату.

Згаданий у спогадах І. Скуленка наказ народного комісара освіти В. Затонського (текст і дату наказу не віднайдено) міг бути виданий тільки після 17 січня 1934 р., оскільки директор Музгородка Н. Багрій міг би прийняти Софійський собор від релігійної громади і утворити в ній філію ВМГ тільки після його зачинення як діючої церкви і лише після цього храм був перетворений на музей.

Як відбувалися події, пов'язані із закриттям собору у березні 1934 р. можна довідатись зі спогадів протопресвітера Деміда Бурка: «Якось на початку березня 1934 р. сумна цікавість завела мене на Софійське подвір'я. Південні двері собору, бачу, відкриті [...] Передо мною жахлива картина: в головному вівтарі порожньо; престол обдертий стоїть збоку; царських врат, що були срібні, ковані, мистецької роботи, дар гетьмана Івана Мазепи, нема; підлоги розрито аж до Ярославової, поверх якої впродовж 900 літ повста-

¹¹⁷ ДАМК. — Фонд Р-1. — Оп. 1. — Спр. 6222. — Арк. 25. Машинопис. За свідчена копія. Згасаючий текст.

¹¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 1. — Спр. 5 «Листування Всеукраїнської православної Церковної Ради з світською владою». Машинопис, копія.

ло ще три; біля дверей порталю лежить велика купа риз, фелони й інший одяг священнослужителів, шати з ікон і т. ін. В горішньому ярусі чути голоси «на общепонятном». Приглядаюся ближче: всі меморіальні таблиці на стінах, де поховані митрополити Київські та інші чільні особи, позривано (ті поховання, мабуть, думали також розкопувати); заходжу у лівобічну апсиду, тут мармуровий саркофаг, у якому непорушно майже 900 років лежали моці князя Ярослава Мудрого, фундатора храму, відкрито...»¹¹⁹.

Тоді ж, на початку березня 1934 р. були розібрані іконостаси головного вівтаря, вивезені царські врата надзвичайної мистецької вартості. Пізніше, у 1935–1937 рр., за свідченням О. Повстенка, було розібрано 8 іконостасів XVII–XVIII ст., позолоту було змито, а самі іконостаси переважно спалено¹²⁰.

У своїх спогадах І. Скуленко описував і зняття підлоги в соборі: «Поки встановлювали Михайлівські мозаїки і фрески йшли повним ходом відкриття фресок у Софії і археологічні розкопки. Перш за все вибрали наносні підлоги, які з часом піднялися на 80–100 см. Чавунні плити, які ви бачите, лежать на рівні первісної підлоги. Тепер людина, стоячи на підлозі, на рівні поч[атку] XI ст., повною мірою відчуває висоту і об'єм, масу споруди. Крім того подекуди збереглися маленькі шматочки первісної мозаїчної підлоги, по яких можна уявити, якою була вся підлога»¹²¹.

У 1975 р. І. Скуленко писав: «Тепер це звучить анахронізмом, а сорок років тому, справді, так було. Ленінське ставлення до релігії, демократичні свободи і гуманне відношення влади до релігійних громад дехто використав на шкоду. Зокрема релігійна громада Софійського собору [...] майже на 4 роки затримали перетворення Собору в заповідник [...] Наприкінці жовтня 1932 р. була подана перша доповідна записка в ЦК партії, копія Раднаркому. Відповідь одержали справою будуть займатися тт. Постишев П. П. і Шелехес (перший заступник Голови РНК). Та пройшло ще майже 2 роки на переговори з керівниками громади. Під різними приводами вони затримували справу. Нарешті, в січні 1934 року, Нарком освіти т. Затонський В. П. наказав директору музейного городка [...] Багрію О. Н. прийняти Софійський собор у релігійної громади, як філіал Музгородка. Одночасно Софійському філіалу

¹¹⁹ Бурко Демид, *протопресвітер*. Українська Автокефальна... — С. 185–186.

¹²⁰ Бонь О. Академік Олекса Новицький: наукова та громадська діяльність... — С. 85–86.

¹²¹ Преловська І. «Боротьба за Софію Київську...»... — С. 108.

підпорядкувалась Андріївська церква (безхозна). Вийшло — філіал з філіалом. Прийняти від релігійної громади майно і скласти відповідного акта було доручено мені, як завідуючому філіала. В березні почали здачу-прийомку. А що там було приймати. Переписали Іконостаси, ікони, панікадила та 12 пар бархатних тапочок, що вживалися «при омовенні ніг». 5 травня 1934 р. підписали акт, що релігійна громада здала, а музейний городок прийняв у своє відання Софійський собор з усім майном. Акт підписання від музейного городка ст. науковий співробітник Скуленко Іван Михайлович, релігійної громади — голова Каленіченко Яким Степанович і ключар Бованенко. Так я став завідуючим філіала, а з липня 1934 р. — директором Софійського заповідника»¹²².

Збереглося 2 варіанти спогадів І. Скуленка про події 1934 року. У тому варіанті спогадів І. Скуленка, які було записано в 1947 р. (текст не закінчено) він писав: «После тринадцатилетних хлопот в конце апреля 1934 года т. Скуленко начал приемку имущества по Софийскому собору от представителей религиозной общины автокефальной церкви, прекратившей свое существование в январе 1934 г. Приемка была закончена в первых числах мая. Софийский заповедник (собор и колокольня с прилегающей территорией) согласно Декрета СНК, являлся филиалом музейного городка и находился в системе НКПроса, а после учреждения Комитета по делам искусства, в ведении последнего. Здание собора требовало немедленного ремонта, на который из резервных фондов СНК в 1934 г. было отпущено 250.000 руб. В этом же году и был произведен ремонт кровли и частичная штукатурка (наружная) здания»¹²³.

Далі І. Скуленко повідомляв як розвивалися події після прийомки Софійського собору від релігійної громади. З штатних одиниць літом 1934 р. були тільки завідуючий і сторож (П. Ємець). Зате Софійське подвір'я відвідало безліч гостей шанувальників і цінителів старовини і історії, які без кінця виголошували поздоровлення. «Казали у Софії з дня Брестської унії другий щасливий день. Перший як приймали присягу на вірність Російському народові і другий — як стала державним заповідником»¹²⁴.

Скуленко писав, що новий заповідник відвідали «Косіор С. В., Постишев П. П., Любченко П. П., Шелехес, Затонський В. П., Хвиля А. А. і ін. Вони пересвідчилися, що рятувати Софію треба

¹²² *Преловська І.* «Боротьба за Софію Київську...»... — С. 103–105.

¹²³ Там само. — С. 100.

¹²⁴ Там само. — С. 105.

негайно. Тут же Голова Раднаркому Любченко П. П. дав розпорядження Шелехесу [...] виділити з резервного фонду Раднаркому 250 тисяч крб. [...] і забезпечити Софію матеріалами в потрібній кількості. Затонський В. П. наказав [...] Хвилі А. А. взяти шефство над Софією і забезпечити відповідними кадрами і всім, що буде потрібно. І робота закипіла. Всі партійні і радянські організації йшли назустріч Софії. З матеріалами було дуже сутужно — вся країна будувалася, а для Софії найдефіцитніші матеріали — цемент, ізвість, залізо, скло, все, все — відпускалося вагонами. Дали дві вантажні машини та ще купили коня, щоб не було затримки в роботі. Міськом партії надав легкову машину «емку» в розпорядження завідуючого. Працювали від темна до темна, треба було до осені все закінчити. Софія невпізнано змінилася»¹²⁵.

Таким чином у 1934 р. відбулися зміни, які радикально відбилися на становищі Софійського храмового комплексу. Після перебування обох релігійних громад, тихонівської і автокефальної в соборах, рішенням влади їх діяльність було припинено і знято з реєстрації як орендарів обох Софійських храмів. Станом на початок 1934 р. обидва храми були в дуже поганому стані через постійне зростання податків на релігійні організації, через що не було можливості здійснювати навіть поточний ремонт. Після ліквідації релігійного життя радянська влада, попри численні антирелігійні і антицерковні гасла, несподівано вдалася до широко-масштабних ремонтних і реставраційних робіт. Після ремонту Софійський заповідник було відкрито для відвідувачів.

¹²⁵ Преловська І. «Боротьба за Софію Київську...»... — С. 105.